

ORGANIZAREA PAȘUNILOR IN DACIA ROMANĂ ȘI IMPORTANȚA LOR PENTRU ECONOMIA PROVINCIEI

Doina Benea

Cuvinte cheie: *pășune, transhumanță, conductor pascui et salinarum, izvoare literare, Dacia romană*

Key Words: *pastures, transhumance, conductor pascui et salinarum, literary sources, Roman Dacia*

Summary:

Grasslands were an essential part of ancient agricultural economy through the contribution made to subsistence economy (meat products, cheese, milk), and also wool for clothing and other items. Even before the Roman conquest of Dacia in the economic structures, pastures occupied a distinct place in the agrarian economy, we do not have any literary information to support this hypothesis but we have the presence of certain archaeological bone remains who can lead to this conclusion.

The existence of large herds of cattle in the new Roman province must have been stimulated by the high volume of consumption due to population needs, the army and the implicit obligations towards the Roman State.

Bone remains found in archaeological complexes has proved the existence of different breeds of animals, with a higher waist, probably brought here by the Romans themselves, this phenomenon was noticed for cattle, sheep and goats. Cattle rearing have been a key concern for some villae rusticae in Roman Dacia (Chinteni, Deva, Sibiu Apoldu de Sus-Levejoare, Apoldu de Sus- curtea Velii , Miercurea Sibiului –Coșcane etc.)

For local rural settlements, cattle rearing was a self-evident necessity to ensure the needs of communities, even if in only a few such centers archaeological research have been carried out, for now analysis were undertaken mainly just on osteological material recovered from Cicău.

The introduction of grazing by conductores in the province of Dacia during Severus time raises the importance of this source of revenue for the imperial treasury.

Two epigraphic documents provide information on the existence at some point of conductores Pascui et Salinarum in the person of P. Aelius Marus (Micia, Domnești, Tibiscum) and P. Ael Strenuus at Apulum. Clearly, they have proven the existence of owners of large herds of sheep/cattle, who have benefited from vast areas of grassland and whose activity was controlled by the State for the benefit of the imperial treasury.

Introducere istorică. Despre organizarea exploatării pășunilor romane, informațiile literare au început să apară încă în epoca republicană, cu puține referiri la Cato¹, urmate la mijlocul secolului I a. Chr. de lucrarea de mare amploare a lui Varro (mijlocul secolului I a. Chr.)². Scurte mențiuni apar chiar Caesar³, Tacitus⁴, Ulpian⁵.

La acestea se adăugă și lucrarea despre agricultură a lui Columella⁶, care însă reia în bună măsură o serie de informații din opera lui Varro. În epoca imperială prea puține lucrări literare au abordat problematica pășunilor romane, în mare parte și datorită faptului că încă din epoca republicană s-a conturat o legislație clară și riguroasă pusă la punct în acest sens, dar care iarăși se păstrează doar pe anumite segmente.

Informații mult mai bine precizate privind pășunatul apar în legea din anul 111 a. Chr. din epoca republicană, amintită de Cato în lucrarea sa⁷, care menționează gratuitatea și libertatea de circulație pe *calles*. Existau puncte de trecere din drumurile publice obligatorii spre terenurile de pășunat arendate la rândul lor pe o perioadă de timp, unde fiscul percepea o taxă pe numărul capetele de animale ale unei turme, alături și de plata locului de pășunat.

Ca atare, izvorul literar de bază în analiza organizării pășunilor și a întregii activități legate de exploatarea acestora îl oferă cartea a II a lucrării lui Varro⁸, intitulată **De res pecuaria**, care descrie în detaliu organizarea activității de creștere a vitelor, este precizat numărul păstorilor necesar la o turmă, care era dusă la munte⁹.

Varro remarcă chiar că, în această activitate investiția unui proprietar de turme era aceea de a cumpăra sclavii, care să se ocupe de turmă și implicit să cumpere o pășune. După aceasta întreaga activitate era încredințată păstorilor. Se stipula clar numărul de păstori ce puteau merge cu turmele, lucru care era determinat de numărul animalelor dintr-o turmă. Astfel, doi păstori puteau conduce o turmă având cca. 80-100 de oi sau 50 de cai¹⁰. Păstori selectați să păzească turmele erau de obicei, sclavi, dintre care la conducerea turmei era numit un *magister pecoris*¹¹, știutor de carte și care să cunoască pe lângă aceasta și noțiuni de medicina veterinară¹². Numărul animalelor într-o turmă putea ajunge la 700-1000 de capete.

În anul 46 a. Chr., Suetonius relatează că Caesar a emis o lege potrivit căreia o treime din numărul păstorilor aflați în conducerea turmelor trebuie să fie oameni liberi¹³, care să lucreze alături de sclavi, în orice caz, originea acestor elemente era modestă din punct de vedere material. Ei fiind angajați de marii proprietari. Dar, prin aceasta lege, statul roman încerca să impună un control asupra modului de desfășurare a activității în zonele de pășunat.

Varro însăși era un mare proprietar de turme în Apulia, și ca atare descrie drumul urmat de păstori spre Samnium pentru pășunatul de vară la munte mergând pe distanțe mari. În drumul lor, turmele mergeau pe itinerarii bine precizate pe drumuri publice și chiar prin orașe, pentru ca apoi, după plata taxelor pe capetele de animale să urmeze drumuri speciale denumite *calles*

¹ Cato, *De Re Agricultura*

² Varro, *De Re Rustica*

³ Caesar, *De bello Gallico*, IV, 1, 3

⁴ Tacitus, *De moribus Germanorum*

⁵ Ulpian, *Digestae*

⁶ Columella, *De re rustica*

⁷ Cato passim.

⁸ Vezi nota 12.

⁹ Varro, II, 10, 11.

¹⁰ Varro, II, 10, 1

¹¹ Varro, II, 10, 2-4.

¹² Varro menționează că cei mai buni păstori erau considerați galli (II, 10, 4.)

¹³ Suetonius, *Divus Iulius*, 42).

publicae itinerarii clar precizate și marcate, cu reguli juridice bine cunoscute. Varro menționează de pildă, că dinspre câmpiile Apuliei din sudul Italiei înspre Abruzzi, la pășunile din Samnium, turmele trebuiau să plătească taxe¹⁴. Iarna însă, animalele erau aduse înapoi în locurile stabile din așezări sau *villae rusticae*, înspre câmpie.

Această activitate economică era extrem de rentabilă pentru proprietarii de turme pentru că nu presupunea o activitate curentă de lucrare a pământului, fapt ce a determinat în bună măsură decăderea agriculturii în favoarea transformării unor terenuri în pășuni. Varro menționează că mulți proprietari își cedează câmpurile agricole pentru a-le face pășuni¹⁵.

Plinius cel Bătrân menționează între altele, testamentul unui libert numit Isidorus care în anul 8 a. Chr., care deținea 4116 sclavi, 3600 perechi de boi, 257000 animale diferite¹⁶, probabil unul din cei mai mari proprietari de turme de vite din Italia, ceea ce constituia o bogăție imensă acumulată din această ocupație.

Tot de la Varro, ni s-au păstrat informații privind modul de organizare a turmelor pentru transhumanță, traseele pe care trebuiau să le urmeze în drumul lor spre zona alpină. Turmele erau conduse de persoane aflate în serviciul marilor proprietari, de obicei de origine servilă, cum menționam mai sus. De obicei, în Italia, transhumanța începea în luna mai și dura până la mijlocul lui iunie și dura până toamna târziu, păstorii fiind însoțiți de familiile lor. Căi transportau bagajele și corturile familiilor păstorilor¹⁷. Iarna însă erau alese alte locuri pentru vite¹⁸.

Transhumanța animalelor în Italia a fost o constantă în organizarea creșterii animalelor de către romani și ea s-a perpetuat prin introducerea acestei modalități de creștere a vitelor în majoritatea teritoriilor care erau integrate provinciilor romane.

Dar, este un lucru bine cunoscut că în epoca Latène-ului clasic acest fenomen economic exista înaintea cuceririi romane. Menționăm acest lucru pentru că în cea mai mare parte, cel puțin pentru spațiul balcanic și cel nord-dunărean, dar și anumite provincii din vestul Imperiului precum Hispania, Gallia, **transhumanța** ca modalitate de creștere a animalelor era cunoscută încă înainte de cucerirea romană, chiar dacă izvoarele literare nu lasă informații directe în acest sens. Ceea ce a adus cucerirea romană a fost legislația referitoare la desfășurarea transhumanței, taxele pentru stat într-un cuvânt, controlul riguros al autorităților asupra proprietarilor de animale și turmelor lor.

În secolul al III-lea, Ulpian menționează acest proces de transhumanță, astfel :"*.. si aliqua parte anni in fundo pascantur pecora, aliqua parte his pabulum conducitur...*"¹⁹, deci, o parte a anului, vitele sunt la păscut în pășuni cu păstorii, o altă parte a anului sunt hrănite în grajduri.

Anumite amenajări păstorești construite au fost identificate arheologic în Gallia Narbonensis, în Crau, o zonă apropiată de Arles²⁰, unde s-a constatat prezența unor construcții de mari dimensiuni de formă rectangulară pentru adăpostirea animalelor, executate din piatră. În fiecare din aceste clădiri, la unul din capetele înguste ale clădirilor erau amenajate 1-2 încăperi-anexă, care serveau ca locuință pentru păstori păstrându-se urme de vetre și unde au fost

¹⁴ Varro, II, 2, 9, 10; 1, 16; III, 19, 1; Corbier 1991, p. 152, 161.

¹⁵ Varro, II, Preface, 4.

¹⁶ Plinius, NH, XXXIII, 47, 2.

¹⁷ Varro, II, 1, 26; 19,10; 10,4.

¹⁸ Varro, II, 2, 9.

¹⁹ Ulpian, *Digestae*, XXXIII, 7,12,8; vezi și Kübler 1949, col. 2052-2053.

²⁰ Grenier 1905, p. 293-294; Badan, Brun, Congés 1995, p. 263-310.

recuperate piese de inventar arheologic²¹. Se apreciază că în epoca romană numărul capetelor de animale din zona Crau puteau ajunge până la 100000 de capete²². Alte descoperiri au fost identificate la Guadalquivir în sudul Hispaniei²³.

Desigur, referirile la transhumanță cele mai cunoscute se păstrează din Italia, în bună măsură și datorită a apariției unor surse epigrafice din epoca imperială, cum ar fi inscripția de la Saepinum²⁴ privind un conflict între turmele de păstori și autoritățile orașului, din timpul lui Marcus Aurelius (anul 170), sau a unor inscripții rupestre din zona Veneției, de astăzi²⁵.

În ultimele două decenii cercetări importante s-au făcut și în Hispania pentru reconstituirea drumurilor pe care s-a desfășurat transhumanța între nordul și sudul peninsulei iberice²⁶ și în Gallia Narbonensis (în regiunea Crau, de pildă). În zona balcanică, o serie de cercetări s-au întreprins pentru epocile mai vechi preistorice însă informațiile lor își păstrează valoarea și pentru epocile mai noi, până la cea modernă²⁷.

Reconstituirea situației terenurilor de pășunat din Dacia în epoca romană a statutului lor se poate reconstitui prin comparație cu alte provincii unde informațiile literare și epigrafice sunt mai multe și clare.

Importanta cercetării pentru Dacia. Pășunile formau o componentă esențială a ocupațiile agricole antice prin aportul adus în economia de subzistență a unei provincii (prin produsele directe carne, lapte, brânză), la care se adăugau și lâna pentru postavuri sau alte piese de îmbrăcăminte. Încă înainte de cucerirea romană în structura economică a Daciei, pășunile au ocupat un loc distinct în economia agrară, dar despre acest lucru nu deținem nici o informație literară, cel mult prezența anumitor resturi osteologice în complexe arheologice de locuit sunt dovezi ale creșterii animalelor care pot fi puse astfel indirect în legătură cu folosirea pășunilor.

Prezența animalelor ca pradă de război pe anumite scene de pe Columna lui Traian, chiar dacă nu trebuie să atribuim acestor reprezentări decât o valoare artistică, ele au făcut parte din imensa pradă de război luată de romani din Dacia²⁸.

Existența unor mari efective de vite în noua provincie romană trebuie să fi fost stimulată de volumul mare al consumului, datorită nevoilor populației, ale armatei și implicit ale obligațiilor față de Stat pe care Dacia le avea de îndeplinit.

Pe baza analizei resturilor osteologice descoperite în diferite complexe arheologice s-a dovedit existența unor rase de animale cu o talie mai mare, aduse din import, alături de cele autohtone, atât la bovine, cât și ovicaprine. Existența unor efective de animale va fi determinat și organizarea concretă a modului de desfășurare a acestei ocupații similar cu cel din alte provincii romane. Creșterea vitelor a reprezentat o preocupare esențială pentru anumite *villae rusticae* din Dacia romană (cităm selectiv: Chinteni, Mânerău, Deva, câteva din depresiunea Sibiului: Apoldu de Sus-Levejoare, Apoldu de Sus- curtea Velii, Miercurea Sibiului –Coșcane etc.), unde descoperirile arheologice au identificat existența unor grajduri.

²¹ Badan, Brun, Congés 1995, p. 263-310, la Négreiron de pildă.

²² Badan, Brun, Congés 1995, p. 263-310.

²³ Roux, Ponsich 1972, p. 603-610.

²⁴ Corbier 1983, p. 126-132.

²⁵ Pesavento- Mattioli 1997, p. 365-400.

²⁶ Gómez-Pantoja 2004, p. 94-102.

²⁷ Nandris 1990, p. 99-106.

²⁸ Lucru ilustrat de reprezentările de pe Columna lui Traian, care reprezintă simbolic animalele ridicate ca pradă de război de noua ocupație romană între care ovinele apar cel mai bine reprezentate.

Pentru așezările rurale locale, creșterea animalelor era o condiție *sine qua non* de asigurare a nevoilor de subzistență în comunitățile respective, chiar dacă deocamdată în doar puține asemenea centre au fost efectuate cercetări arheologice și mai ales au fost întreprinse analize asupra materialului osteologic recuperat, precum la Cicău.

Una din dovezile cele mai plauzibile ale importanței creșterii vitelor în general, era descoperirea unor *signacula* de marcarea a animalelor aparținând unor proprietari de turme. Numărul unor astfel de piese este redus deocamdată, dar la nivelul provinciilor europene ale Imperiului până în anul 1991 se păstrau cca. 40 de piese din care 9, deci aproape 25% provin din mediul Daciei²⁹. Între timp, numărul descoperirilor a sporit. Descoperirile provin din mai multe locații, atât militare cât și civile:

- a. Cășei (3) din castru, dar literele care se păstrează nu permit o identificare de unități militare: 1. literele **EV**; 2. literele **ALN**; 3. **SED(atus)**³⁰;
- b. Gherla (1) provenind tot din castru, cu literele **AM**³¹;
- c. Porolissum (1), se păstrează parțial cele trei litere **I . D**³².
- d. Vistea (1) provenind dintr-un loc necunoscut, o ștampilă **NP**³³.
- e. Sucidava (1), ștampilă cu literele **AEM**³⁴.
- f. Feldioara (2), o ștampilă **CN** atribuită corect unității staționate în castrul roman³⁵, iar o doua piesă din care se păstrează doar litera **F**³⁶.
- g. Bumbești-Jiu (1) descoperit în vicus-ul militar având două litere **MF**³⁷.
- h. Ilișua (1) *signaculum* din fier cu trei brațe: **DVI**³⁸.
- i. Romita (1) *signaculum* din fier cu patru brațe se păstrează două în stare preară nu se pot identifica literele: **...XP** sau **...XD**³⁹.

Multe din *signacula* provin de pe arealul castrelor romane, cu o singură excepție cea de la Feldioara nu permit o identificare de ștampilă militară. Ele se datează de obicei, în secolul III. Pe celelalte *signacula* apar litere care pot aparține unor proprietari civili, care puteau să slujească și la marcarea animalelor fiind semnul distinctiv al turmelor pe care le dețineau. Semnificația unor litere sugerează mai ales *cogonimina* ca de pildă: Sed(atius) sau Aem(ilius), alte litere mai ales cele câte două reprezintă probabil gentilicul și cognomenul respectivului: **MF**, rare sunt mențiunile de trei litere care pot face referire la *tria nomina*. Ca repartitie geografică descoperirile se concentrează cu deosebire în Dacia Porolissensis și cu două locații la Sucidava și Bumbești la sud de Carpați și una la Feldioara în Dacia Superior. Nu îndrăznim să credem că acest lucru are o semnificație aparte, el fiind legat mai ales de descoperirile mai numeroase din acest spațiu.

Desigur, marcarea animalelor se făcea pe animalele mari bovine sau cabaline. Ele sunt un indiciu al existenței unor proprietari de mari turme de vite în provincie, despre care nu avem altfel, alte informații de natură epigrafică.

²⁹ Isac. 1991, p. 57-64=Isac 2001, p.70-78.

³⁰ Isac. 1991, p. 57-64=Isac 2001, p.70-78, catalog, nr.1-3.

³¹ Isac. 1991, p. 57-64=Isac 2001, p.70-78, catalog, nr. 4.

³² Gudea 1989, p. 553, Isac 2001, catalog 6.

³³ Isac 2001, catalog, nr. 7 atribuită de autor ca aparținând mediului militar lui *numerus Palmyrenorum*.

³⁴ Isac 2001, catalog, nr.8. Nu am inclus în prezentul catalog, piesa provenind de la Ulpia Traiana întrucât cred că se referă la o ștampilă de tegulă.

³⁵ Isac 2001, catalog 5;

³⁶ Gudea 2008, p.56, pl. 39/1-4.

³⁷ Marinoiu 1994, p.99, pl. 78/2.

³⁸ Protase, Gaiu, Marinescu 1997, pl.66/6

³⁹ Matei, Bajusz 1997, p. 75/1.

Introducerea administrației pășunilor prin *conductores* în provincia Dacia reprezintă un aspect specific deocamdată aici, constatat în epoca Severilor, dovedind importanța care se acorda acestei surse de venit pentru fiscul imperial. Deși, sunt cunoscute doar două personaje cu această calitate ele permit o discuție asupra organizării acestui sistem.

Doar două documente epigrafice oferă informații privind existența la un moment dat a unor *conductores Pascui et Salinarum* în persoana lui *P. Aelius Marus (Micia, Domnești, Tibiscum)*⁴⁰ și *P. Ael Strenuus la Apulum*⁴¹. În mod evident, ele argumentează existența unor proprietari de turme de oi, cabaline sau bovine, care au beneficiat de întinsele zone de pășuni și a căror activitate era controlată de Stat, în beneficiul fiscului imperial.

Condițiile naturale. Pășunile ocupau o suprafață mare pe întreg teritoriul provinciei romane, cuprinzând diferite porțiuni de teren atât în zonele montane din estul, sudul și vestul Daciei, cât și în cele de deal și chiar din câmpie. Existența unui relief echilibrat oferea condiții optime pentru practicarea pășunatului în diferitele sale forme mai apropiate sau mai îndepărtate de așezările de reședință, fie ele sate sau chiar *villae rustice*. De aici, nu poate fi exclusă desigur practicarea transumanței la distanțe mari, care presupunea ducerea turmelor spre zonele alpine.

În același timp, prezența unor câmpii joase precum cea a Dunării, chiar a Tisei și a Moldovei (Bugeac)⁴² ofereau condiții prielnice pentru iernatul turmelor mari, chiar dacă ele apar în afara provinciei Dacia. Cum se va fi realizat acest lucru, pe care îl presupune S. Dumitrașcu este greu de reconstituit dar, cu o oarecare probabilitate se poate accepta în anumite limite, cum ar fi de pildă zona de sud, de câmpie a Olteniei aflată în interiorul provinciei sau chiar teritoriul din fața Oltului între râu și limesul transalutan.

Dacia avea din punctul de vedere al condițiilor geografice o situație favorabilă sub aspectul nu numai al existenței pășunilor, dar și a unor condiții auxiliare indispensabile. Zonele de pășunat erau bine aprovizionate cu **surse de apă**, iar în multe cazuri cum ar fi în sud-estul Transilvaniei (Sânpaul, Martiniș etc.), nordul Daciei (în jurul orașelor Napoca și Potaissa), sau pe valea Oltului, la Ocnele Mari și indispensabila **sare** identificată prin numeroasele **saline**⁴³. Toate aceste elemente trebuie să fi contribuit la organizarea și derularea în condiții optime a acestei ocupații cu caracter agricol.

Activitatea economică, de exploatare a pășunilor din Dacia, este o problemă pentru a cărei reconstituire nu există prea multe informații documentare, dar prin comparație cu situația din alte provincii se poate reconstitui cel puțin parțial, o imagine mai complexă a cunoștințelor în acest domeniu.

Stadiul cercetărilor în Dacia Romană.

Până acum analiza modului de exploatare a pășunilor în Dacia romană s-a rezumat la câteva fraze, în lucrările speciale privind agricultura provinciei⁴⁴, care au abordat problema ocupațiilor agricole. Referiri au apărut în sintezele mari de istorie antică românești⁴⁵, sau chiar în anumite lucrări care au atins doar tangențial această complexă problemă.

⁴⁰ IDR, III, 3, 119; IDR, III, 1, 145.

⁴¹ CIL, III, 1209= IDR, III, 5, 443.

⁴² Dumitrașcu 1979 p. 36-37

⁴³ Benea 2007, p. 91-114.

⁴⁴ Popa 2000, p. 66-68 cu bibliografia problemei.

⁴⁵ Protase, Suceveanu (coordonatori) 2001, passim.

Un singur articol a fost scris cu mai mult timp în urmă pe această problematică⁴⁶. Sever Dumitrașcu a avansat atunci ipoteza unei transhumanțe între provincia Dacia și *barbaricum* (prin ducerea vitelor din Dacia din provincie în valea Tisei, deci în *barbaricum*, la iernat)⁴⁷. În acest moment, o astfel de ipoteză oricât de tentantă ne apare ea nu poate fi acceptată decât cu mari rezerve, întrucât, nu avem nici un fel de sursă epigrafică, care să confirme sau să facă referire chiar indirectă, la aceasta.

Dar, s-ar putea presupune că pentru mari crescători de vite din mediul barbar sau invers, să fi existat această posibilitate de a se afla câteva luni bune din primăvară până în toamnă pe pășunile alpine. Pe de altă parte, aceasta presupune o graniță destul de elastică, dar și relații extrem de clar stipulate cu acele populații care trebuiau să fie „sigure și fidele statului roman”. Pentru nici una din aceste probleme nu avem date, cât de cât concludente, iar izvoarele literare nu oferă informații interpretabile în acest sens.

Un al doilea pasaj preluat tot din Dio Cassius și analizat de S. Dumitrașcu- se referă la vremea lui Commodus, când cu ocazia tratativelor de pace cu burii, seminițe ce locuia la acea dată undeva în nord-vestul Daciei și căreia i se permite să-și paște turmele în țara lor dar, doar până la 40 de stadii (7,5 km) de granița provinciei⁴⁸. Pasajul ridică un aspect important precizat și multe ori în literatura românească de specialitate al faptului că nu li s-a mai permis barbarilor să se apropie de Dacia prin această măsură. Mi se pare însă, că pasajul reflectă mai degrabă un alt lucru și anume extinderea înspre *barbaricum* a teritoriului militar *prata* pentru nevoile armatei.

John Nandris, în anii '80 a efectuat mai multe cercetări în sălașele din zona Banatului, respectiv în punctul numit la Piatra Ilișovei, în încercarea de a analiza transhumanța în epocile preistorice în spațiul balcanic. În două studii publicate succesiv în anii 1985 și 1990, J. Nandris face referiri la transhumanța în spațiul românesc. Cercetările efectuate la sălașele în zona amintită sunt amenajări care pot fi atribuite mai multor epoci istorice și în lipsa unor materiale arheologice concludente nu oferă o bază de discuție pentru epoca romană.

În anul 1970, Matley⁴⁹ ocupându-se de caracteristicile tradiționale ale transhumanței la români în epoca modernă identifică 5 tipuri de mișcări ale păstorilor în desfășurarea activității lor.

Într-un studiu din anul 1990, J. Nandris despre transhumanța românească în epoca modernă detaliază această tipologie. Pentru hrănirea turmelor există în timpul anului mai multe modalități de organizarea activității în funcție de existența mai apropiată sau mai îndepărtată a surselor de pășune, apă și nu în ultimul rând de sare. Ele s-ar grupa astfel:

1. pășunatul în afara așezării cu turma comunități lângă așezare fără amenajări speciale pentru oi sau păstori. Noaptea turmele reveneau pe teritoriul satului;
2. pășunat desfășurat în apropierea așezării pe durata verii în amenajări special construite pentru animale și oameni, iar iarna turmele revin în sat;
3. turmele sunt trimise la munte la pășunat însoțite de păstori și familiile lor, cu organizare de adăposturi pentru vite și oameni, iar iarna revin în sat;
4. mișcări oscilatorii ale turmelor primăvara pășunat în jurul așezărilor, pe terenurile agricole; vara pășunat la munte. Iarna turmele rămân în afara satelor în zonele apropiate

⁴⁶ Dumitrașcu 2001, p. 32-39, referiri și în articolul nostru Benea 2007, p. 91-114. privind *Conductores Salinarum* din Dacia.

⁴⁷ Dumitrașcu 2001, p. 32-39.

⁴⁸ Cassius Dio, LXXII, 3, 2; vezi Dumitrașcu 2001, 36.

⁴⁹ Matley 1970, p. 311-316.

de păduri; în apropiere de fânul stocat pentru animale.

5. transhumanța pe distanțe lungi vara în zonele alpine, iar iarna în zonele de câmpie până în Dobrogea. Aprovizionarea cu fân este luată din natură nu există o organizare în acest sens⁵⁰.

Structura păstoritului tradițional modern românesc este interesantă pentru înțelegerea acestei ocupații care se desfășoară în strânsă dependență totuși de cele mai multe ori de așezarea locală din care fac parte păstori și turmele respective. Transhumanța propriu zisă pe distanțe lungi este privită ca un mijloc de organizare independentă mai mult și de întreținere a unor turme conduse de păstori.

Cele 4-5 modalități de practicare a transhumanței moderne putem presupune cu oarecare certitudine că au putut exista și în antichitate tocmai datorită existenței structurii antice de practicare a ocupațiilor agricole, dar nu avem indicii directe, care să dovedească practicarea pășunatului la distanțe mari și în afara provinciei. Anumite informații literare indirecte ar putea constitui dovezi în acest sens⁵¹. Am exemplifica doar cu faptul că în antichitate exista o sărbătoare a păstorilor numită *paralia* ce avea loc în 21 aprilie, manifestare de cult a păstorilor care se păstrează și astăzi cu similitudini frapante la români și are loc în 22 aprilie și marchează începutul anului pastoral sub numele de **Sângiorz**⁵².

Desfășurarea păstoritului în preajma așezării unei comunități, cu pendulare între zonele alpine, de deal și colinare și apoi cu revenire în așezarea propriu-zisă pentru iernat sunt lucruri general valabile și pentru antichitate.

În acest sens, se poate vorbi mai mult de un păstorit cu caracter local apropiat de comunitatea de care depindea turma sau chiar de mari proprietari de *villae rusticae*. Doar în puține cazuri în anumite *villae* se constată prezența unor amenajări de grajduri sau saivane pentru oi, cum ar fi de pildă la: Chinteni, Ciumăfaia, Mânerău, Deva, depresiunea Miercurea Sibiului (cu mai multe ferme rurale)⁵³. Desigur, deși nu dorim să minimalizăm aportul vilelor rustice la creșterea vitelor, lucru determinat de existența în primul rând a unui număr important de cavaleri în provincia Dacia, care probabil aveau un contact direct cu această ocupație (de pildă familia lui *P. Aelius Antipater* de la Apulum, *P. Aelius Marus*, dar mai ales *P. Ael Strenuus*, tot de la Apulum, ca să nu cităm decât câteva nume în acest sens), numărul mic de *villae rusticae* dezvelite arheologic până acum ne obligă să atribuim totuși un loc important producției acestor ferme rurale în cadrul provinciei.

În acest context și așezările rurale locale au deținut o oarecare pondere în creșterea animalelor și a practicării păstoritului antic. Arheologic, deținem însă puține argumente în acest sens.

În antichitate, se presupune că existau și erau cunoscute trei tipuri de transhumanță: ascendentă (de urcarea vara a turmelor de ovi-caprine sau animale mari, la munte); descendentă (de aducerea a turmelor în câmpie toamna pentru iernat); transhumanța mixtă practică de locuitorii așezărilor de la poalele muntelui care își duceau vitele vara la pășunat pentru ca pe durata iernii ele să fie îngrijite în stabilimentele de pe lângă gospodării⁵⁴.

Desigur, modalitățile de organizare a pășunatului modern românesc nu pot fi mult diferențiate de cele din antichitate, cu toate modificările constatate în decursul timpului. Ele apar

⁵⁰ Nandris 1990, p. 102.

⁵¹ Vezi mai jos.

⁵² Vezi mai jos în acest volum lucrarea lui Florin Golban.

⁵³ Glodariu 1977, p. 950-989. Trebuie menționat faptul că doar în puține cazuri se poate vorbi de o cercetare arheologică riguroasă, care să fi dezvelit și alte construcții pe lângă clădirea principală.

⁵⁴ Brun 1996, 32. Acest fenomen se păstrează până în zilele noastre.

mai diversificate decât cele amintite mai sus, mai simple de către Brun pentru provincia Gallia Narbonensis.

Pentru o transhumanță la distanțe mari desigur problema este mai complicată în aducerea unor argumente *pro*-sau *contra*.

Indirect, mă gândesc totuși la o informație literară de multe ori invocată de literatura de specialitate românească în legătură cu tratatele de pace încheiate Marcus Aurelius după războaiele marcomanice cu diferite seminții barbare, fără a se remarca o legătură cu ocupațiile de bază ale celor două seminții barbare sarmatice, altele decât cele legate de războaie.

Pasajul este cunoscut într-un singur izvor literar, la Dio Cassius, LXXI, 19, 2: „...*le-a îngăduit (sarmaților iazigi) însă să facă negoț cu roxolanii prin teritoriul Daciei ori de câte ori guvernatorul acestei provincii le va da voie...*”.

Cum obiectul principal de activitate al sarmaților iazigi în afara de purtarea războaielor îl constituia creșterea animalelor, mai ales a cailor și a o vicaprinelor, lucru menționat de alte izvoare literare, acest fragment se referă poate și la comercializarea animalelor, dar poate să se refere și la încercarea de a trece cu vitele printr-un drum mai direct și mai scurt într-un mediu propice la iernat în bălțile din nordul Dobrogei, în afara provinciei Moesia Inferior.

Putem vedea în pasajul în discuție o formă de manifestare a transhumanței? Aceste treceri ale sarmaților iazigi cu turmele lor aveau loc doar cu aprobarea guvernatorului provinciei⁵⁵, ceea ce nu excludea regularitatea desfășurării lor, ci doar un control impus de Statul Roman asupra acestor mișcări de populație. Desigur, nu vom putea afla niciodată cum aveau loc astfel de treceri ale turmelor de animale ale barbarilor prin provincia Dacia. Ele trebuie să fi existat anterior, din moment ce izvorul antic le menționează ca o realitate a tratatului de pace încheiat cu Imperiul. Cum s-a desfășurat procedura înainte de războaiele marcomanice, trebuie să presupunem că **poate** autoritățile romane au dat aprobări locale, în punctele de trecere dintre Dacia și *barbaricum* pentru sarmații care treceau prin provincie spre **est** spre teritoriile locuite de sarmații roxolani.

Noua dispoziție menționată de Dio Cassius trebuie privită ca o restricționare a drepturilor anterioare avute de sarmații iazigi. Acest lucru se poate sesiza și din celelalte măsuri luate de împăratul Marcus Aurelius privind interdicția de a se apropia cu corabiile de ășezările de pe Dunăre, unde pe timp de pace făceau comerț cu localnicii, iar în timp de război întreprindeau jafuri și distrugerii, ceea ce a provocat și reacția Imperiului în acest sens.

Trecerea sarmaților prin Dacia avea loc din spațiul barbar dintre Tisa și Dunăre unde locuiau la aceea dată, înspre nordul Dobrogei de astăzi, aproape de limitele Moesiei Inferior, undeva lângă Tyras. Asupra drumului urmat de sarmați iazigi spre frații lor roxolani, în general, în literatura de specialitate este acreditată ideea că acest lucru avea loc dinspre *Porolissum* spre pasul Oituz și mai departe prin *barbaricum*. Nu putem însă exclude nici intrarea în Dacia, pe cursul Mureșului, pe la *Micia* și în continuare, spre estul provinciei spre pasul Oituz sau dimpotrivă a coborî pe Olt și a traversa râul și a trece de aici în *barbaricum*. Acest lucru putea însemna în același timp aprovizionarea corespunzătoare cu sare pentru turmele de vite⁵⁶.

Dacă trecerea turmelor barbare de animale putea avea loc prin provincia Dacia spre *barbaricum*, ar trebui să privim și posibilitatea ca din Dacia turmele de vite să fi putut trece înspre Dobrogea (Moesia Inferior) prin *barbaricum* pentru iernat? Procesul putea avea loc și invers din Moesia Inferior vara spre pășunile alpine ale Daciei.

⁵⁵ Cassius Dio, LXXI;19,1; LXVIII,10

⁵⁶ Indirect spre această idee ne îndreaptă chiar menționarea unor sclavi din serviciul unor *Conductores Salinarum* la *Micia*, Sânpaul, Domnești Ilișua și poate *Porolissum*.(vezi mai jos în acest capitol).

Existența unor domenii imperiale pe teritoriul Moesiei Inferior este sugerată de două inscripții provenind de la Oescus, care atestă la intervale de timp, personaje care și-au început cariera de cavaler ca și *praefectus saltus*, administratori ai unui domeniu imperial: *M. Titius M. F. Papiria Maximus* și *T. Flavius Pap(iria) Valentinus*⁵⁷. Arheologic, pe teren, în Moesia Inferior, deși se constată existența unor *villae* de dimensiuni mari nu avem încă indicii în acest sens precum în Dacia, de exemplu pentru descoperirile de la Dalboșeț. Nu putem decât presupune că pe lângă caracterul agricol propriu-zis, asemenea *villae rusticae* au avut și un loc important pentru turmele de vite.

Ipoteza deocamdată nu prezintă argumente directe clare (prin surse epigrafice), dar menținerea secole de-a rândul a obiceiului de trecere a turmelor de oi din Transilvania înspre Dobrogea ar putea constitui un indiciu indirect în acest sens, de menținere din generație în generație, a unor drumuri pe care turmele le-au urmat vara la pășunat în provincie, iar iarna în Dobrogea pentru iernat. O astfel de modalitate de colaborare economică între cele două provincii de la Dunărea de Jos, poate chiar pentru turme aparținând casei imperiale, conturează mult mai bine acest aspect al problemei.

Oricum, studiile arheozoologice întreprinse până acum pe resturile de faună descoperite în mai multe complexe arheologice, fie ele militare sau civile au evidențiat în provincia Dacia în mod deosebit importanța animalelor mari (bovine, cabaline) urmate de ovicaprine în alimentația locuitorilor din provincie⁵⁸. Acest lucru constituie dovada cea mai clară a creșterii animalelor pe teritoriul provinciei. Mai mult, se constată existența chiar a două rase din fiecare categorie de animale, una cu o talie mai mică, socotită a fi de factură locală, dacică ca origine și o altă cu o talie masivă, mai mare de import romană. Alexandru Gudea a constatat chiar prezența unor animale care aparțin unor rase mixte de animale⁵⁹, dovadă a interesului avut de provinciali pentru producția animalieră cu toate resursele ei.

Organizarea pășunatului în provincia Dacia. Întregul teritoriu al provinciei Dacia care cuprindea între altele și pășunile a intrat de la început, imediat după cucerire, în anul 106, în domeniul public (*ager publicus*) și pentru aceasta a fost supus recensământului pământului (*centuriatio*)⁶⁰. Alături de resursele subsolului, pășunile au intrat în patrimoniu imperial. De la început, însă trebuie să avem în vedere faptul că pășunile aflate în **domeniu imperial** erau administrate direct de Stat sau dimpotrivă au fost predate unor arendași (*conductores*), lucru care se întâmplă în timpul domniei Severilor sau cu câteva decenii înainte de această dată.

Terenurile pe care se aflau pășunile ocupau o suprafață importantă din întreg teritoriul provinciei Dacia cu zone montane, de podiș sau colinare, chiar și teritorii cu mlaștină, aflate în centrul podișului transilvan, zonele sud-carpătine, sau din sud-vestul provinciei au fost incluse în același sistem de centuriatie, similar cu cel al terenului agricol în sine. Pentru pășunat se foloseau pădurile bogate în frunze anumite fructe (ghindă, castane, de pildă etc.) și chiar coaja unor pomi⁶¹.

În unele provincii din vestul Imperiului, sistemul de măsurare a terenului a putut fi reconstituit, pentru Dacia acest lucru rămâne, încă un deziderat!

⁵⁷ CIL, III,14211,2; Ivanov 2005, p. 219-222

⁵⁸ Gudea 2009, passim.

⁵⁹ Gudea 2009, p. 96-98

⁶⁰ Kübler 1949, sv. *Pascua*, 2055

⁶¹ Kübler 1949 col. 2053.

În momentul măsurătorilor, se putea întâmpla un lucru –menționat de izvoarele literare– ca din cauza dificultăților terenului împădurit sau nu, unele porțiuni să rămână în afara măsurătorilor, sau dacă au fost măsurate, ele nu au fost împărțite alături de terenul arabil și au rămas nedistribuite în acest caz. Ele deveneau pășuni comune denumite *ager compascuus* pentru locuitorii din zonă⁶². Acest teren necultivat însă, nu era la dispoziția tuturor acelor care locuiau în preajma lui, ci doar pentru anumiți proprietari dețin dreptul de folosință pentru a-l utiliza pentru turmele lor contra unei redevențe⁶³.

În zona pășunilor alpine inclusă în centuriație, delimitările erau ferm trasate și dreptul de a duce vitele pe acele terenuri se acorda doar după plata unei taxe, sau al unui impozit stabilit pe durata de folosire a terenului respectiv, în funcție de numărul de vite care formau turmele respective. Pășunile provinciei puteau astfel fi folosite atât de civili, cât și de armată.

Trupele auxiliare sau legiunile din provincie primeau în folosință în apropiere de zona sediului de garnizoană anumite terenuri incluse în așa –numita *prata* care cuprindeau și terenuri de pășunat. Armata a primit în folosință terenuri de pășuni, păduri, cariere de piatră etc. pentru întreținerea animalelor proprii ce formau efectivul militar, cât și pentru hrana animalelor de subzistență aflate în dotare. Dimensiunile acestor terenuri nu sunt până acum precizate⁶⁴. Este evident faptul că în acest caz, nu se poate vorbi de o transumanță, ci de folosirea unor terenuri, izlazuri etc., apropiate de fiecare castru anume. Concret care erau obligațiile armatei în acest sens nu putem afirma nimic. Pășunile alpine erau favorabile unei transumanțe în cazul unor proprietari de turme mari.

Din *ager publicus* un teritoriu clar precizat ca suprafață a fost adsignat coloniștilor care au întemeiat o *colonia* Ulpia Traiana în timpul lui Traian denumit astfel *ager adsignatus*⁶⁵. În plus, este cunoscut faptul că anumite terenuri de pășunat din teritoriul unui oraș puteau fi cumpărate de orașele respective devenind **pășuni ale orașului respectiv** sau puteau fi deținute de **proprietari particulari**, care aveau astfel, dreptul de a interzice altor turme să folosească locul propriu de pășunat⁶⁶.

Descoperirile de resturi osteologice în toate mediile provinciale ale Daciei dovedesc preocupări pentru creșterea vitelor⁶⁷, tocmai datorită consumului mare solicitat de populație. Cercetările efectuate în diferite complexe arheologice au demonstrat faptul că în alimentație în general, locul cel mai important îl dețineau animalele mari (bovinele) urmate de ovine, caprine și suine etc.

În aceste cazuri, trebuie să presupunem că o importanță economică restrânsă o avea creșterea vitelor pe lângă fiecare comunitate, doar cu valoare de subzistență nu numai pentru așezarea respectivă, ci și pentru plata obligațiilor față de stat sau *annona militaris*. În acest caz, chiar legislația romană favoriza pășunatul turmelor mici, care nici nu erau taxate în unele cazuri⁶⁸.

Dar, existența unor mari proprietari de turme de animale în provincia Dacia este în afară de orice îndoială. Cel mai reprezentativ personaj ni se pare în acest moment, P. Aelius Strenuus, care nu numai că deținea calitatea de arendaș a pășunilor și salinelor, dar era și patronul

⁶² Kübler 1949, col. 2053

⁶³ Chouquer, Favory 2006, 25, 28

⁶⁴ Petrikovits 1979, p. 229-242

⁶⁵ Chouquer, Favory 2006, 26; Benea 2007, 91-114

⁶⁶ Kübler 1949, sv. *Pascua*, 2053

⁶⁷ Gudea 2009, passim

⁶⁸ Vezi mai jos

colegiului centonarilor, producătorii de postavuri, funcție care argumentează acest lucru⁶⁹. Întreținerea optimă a unor astfel de turme se putea face doar prin folosirea transhumanței, despre care se vorbește mai ales în vremurile moderne. Cum apare ea în economia provinciei Dacia este aproape imposibil de reconstituit la nivelul informațiilor pe care le deținem în acest moment. Sperăm că anumite surse epigrafice să poată aduce în discuție câteva idei sau chiar ipoteze de lucru.

Modul de percepere a taxelor de către fiscul imperial, pe capetele de animale este diferit. Se constată pe baza interpretării unei *lex agraria* din anul 643/111 a. Chr.⁷⁰, că pentru o turmă mică formată din până la 50 de oi și 10 vite mari, nu se plătește nicio taxă în cazul folosirii unui teren din *ager compascuus*. În același timp, trebuie specificat faptul că multe orașe au cumpărat pentru teritoriul lor pășuni în folosință proprie (organizând un *pascuum privatum*).

Deci, din epoca imperială, fondul de pășunat rămas în *ager publicus* a intrat sub jurisdicția fiscului imperial. Desigur, taxele percepute de la păstori au reprezentat o sursă importantă de bani pentru fiscul imperial, de aceea statul în permanență a încercat să protejeze activitatea lor, cel puțin așa rezultă din inscripția de la Saepinum. Dar, tot atât de bine poate fi menționat și un alt aspect, acela de a înșela statul prin declararea unui număr mai mic de animale, lucruri care par a fi frecvente judecând pe baza aceleiași inscripții de la *Saepinum*, sau a unei mărturii legislative târzii din secolul IV⁷¹.

În cazul Daciei, deși se vorbește mult de transhumanță pentru analiza mai ales a habitatului în secolele ce au urmat existenței provinciei romane, este greu de stabilit sau reconstituit această activitate.

În inscripția de la *Saepinum* (Italia) descoperită încă pe locul inițial (în anul 1905) și mult discutată în literatura de specialitate⁷², se menționează un conflict între păstori și autoritățile din orașele *Saepinum* și *Bovianum*. El a fost provocat de faptul că între păstori și magistrații orașului și *stationari* au intervenit neînțelegeri în momentul plății taxelor. Magistrații i-au învinuit pe păstori că erau sclavi fugiți, iar *stationari* au susținut că, bagajele și caii erau furate și ca atare, magistrații au arestat păstorii, iar bagajele au fost confiscate de către cei de la stația de drum care

⁶⁹ CIL, III, 1209.

⁷⁰ CIL, I, 200, I², 585 cf. Kübler 1949, col. 2056.

⁷¹ Cod.Theod.,VII,7,2 menționează o dispoziție a împăraților Valentinianus și Valens din anul 365 prin taxele pe pășunat pentru folosirea unui *pascui saltus* administrat de un oraș pentru vitele aparținând curții imperiale nu puteau fi majorate.

⁷² Inscriptia se compune din trei părți.CIL, IX, 2438 I: *Bassaeus Rufus et Macrin<i>us Vindex mag(istratibus)/ Saepinat(ibus) salutem./ Exemplum epistulae scriptae nobis a Cosmo Aug(usti) lib(erto)/ a rationibus cum his quae iuncta erant subiecimus, et admonem/ us absteineatis iniuris faciendis conductoribus gregum oviarico/ rum cum magna fisci iniuria, necesse sit [et] cognosci de hoc / et in factum , si ita res fuerit, [ut oportet] vindicari/ II: Cosmi Aug(usti) lib(erti) a rationibus scriptae ad Basseum Rufum et ad Macrin <i>um Vindic(em) pr(aefectos) pr(aetorio) e(minentissimos) v(iros). Exemplum epistul(ae) scriptae mihi/ a Septimiano colliberto et adiutore meo subieci, et peto tanti / faciatis sc <r>)ibere mag(istratibus) Saepin(atibus) et Bovian(ensibus), uti desinant iniuriam / conductoribus gregum oviaricorum qui sunt sub cura mea facere, / ut be<ne>ficio vestro ratio fisci indemnis sit. III Script(ae) a Septimiano ad Cosmum. «Cum» conductores gregum oviaricorum qui sunt sub cura tua in re presenti/ subinde mihi quererentur per itinera callium frequenter iniuria<m> / se accipere a stationaris et mag(istratibus) Saepino et Boviano eo quod in tra<n>situ / iumenta et pastores, quos conductos habent, dicentes fugitivos esse et / iumenta abactia habere, et sub hac specie oves quoque dominicae/ [diffu]giant in illo tumultu,necesse habeamus etiam scribere quietius ag / gerent ne res dominica detrimentum pateretur; et cum in eadem contumacia / perseverent, dicentes non curatos se neque meas litteras neque si tu eis/ scrips[isses] litter[a]s, t[e] rogo, domine, si tibi videbitur, indices Baseo Rufo / et Macrin[i]o Vindici pr(aefectis) pr(aetorio) e(minentissimis) v(iris) , ut epistulas ad emittant ad eosdem mag(istratus) et stati/onarios...tandiu t[eme]re (?) [ir]ritum (?) factum est.; Grenier, 1905, p. 307-308; Corbier 1983, p. 126-127..*

supraveghea traficul. Păstorii au reclamat situația fiscoasă imperială sub protecția căruia se aflau, iar acesta prin persoanele celor doi prefecti ai pretoriului *Bassaeus Rufus* și *Macrinus Vindex* s-au pronunțat în favoarea păstorilor. Intervenția Statului în favoarea păstorilor demonstrează că aceste turme se aflau sub protecție imperială, iar taxa pe care trebuiau să o plătească pentru numărul de animale constituia întotdeauna un motiv de discuție între păstori și autoritățile locale, primii fiind mereu învinuiți de încercare de eludare a plății corecte a taxelor. Intervenția statului la un nivel atât de înalt sugerează faptul că în acest caz a fost vorba de turmele imperiale.

Plata pe care trebuiau să o facă păstorii la trecerea de pe drumurile publice spre locurile de pășunat era numită *scriptura censoria*, ea trebuia dată agenților însărcinați cu perceperea plății acestor taxe, care își aveau sediul la Saepinum și Bovianum, care nu depindeau însă de fiscoasa imperială, ci care erau concesionate unor *conductores*. Conflictul de față oferă o bază de discuție doar pentru a înțelege mai bine eventual situația din provincia Dacia.

Se cuvin menționate aici două lucruri: în primul rând, faptul că turmele în drumul lor spre anumite pășuni montane, treceau în mod obligatoriu pe drumuri publice, chiar prin anumite localități pentru care la ieșire trebuiau să plătească o taxă pentru fiscoasa imperială, dar și pentru orașul respectiv prin care treceau. După terminarea acestei operațiuni, care la Saepinum a trezit aceea animozitate turmele intrau pe *calles* (cărări, poteci etc.) drumuri neamenajate ce străbăteau teritoriile până la zonele de pășunat, unde accesul turmelor era liber și unde acestea se stabileau pentru o perioadă timp în locurile plătite pentru folosință, în locuri bine precizate pe teren pentru odihna animalelor⁷³.

Organizarea administrativă a pășunilor din Dacia. Analiza acestui domeniu de activitate este extrem de importantă pentru a înțelege întregul proces de activitate economică care implică transumanța sub cele două aspecte ale sale pe distanțe mari sau dimpotrivă mai mult cu caracter local implicând așezările locale cu ținuturile apropiate lor în acest proces economic.

Predarea spre arendare de către fiscoasa imperială, a salinelor asociate cu pășunile, unor persoane care câștigă la licitație calitatea de arendaș (*conductor*) a fost o măsură bine gândită întrucât vitele aflate în transumanță aveau nevoie de resursele de sare, care în Dacia se aflau în cantități impresionante⁷⁴. Informațiile documentare, îndeosebi cele epigrafice, sunt extrem de puține și din această cauză doar pe un segment cronologic din cei 165 de ani oferă date privind organizarea administrativă a pășunilor în Dacia.

La prima vedere s-ar părea că nu deținem astfel de informații, întrucât sursele epigrafice cunoscute sunt comune pentru arendarea salinelor și a pășunilor. Sub acest aspect, sursele sunt bine cunoscute și au fost îndelung discutate în literatura de specialitate românească, poate mai puțin în legătură cu administrarea pășunilor⁷⁵. Evoluția sistemului de organizare a pășunilor este greu de reconstituit, dar în chip evident se conturează prezența domeniilor imperiale în acest sector.

Astfel, în sud-vestul Daciei, pășunile cuprindeau întregul fond alpin de pășunat, până la anumite zone mai joase ale provinciei, care sugerează existența unor domenii imperiale în zona montană și poate colinară a Banatului și chiar de câmpie a Banatului. În acest context trebuie privită probabil *villa rustica* de la Dalboșet ca reședință a unui domeniu imperial⁷⁶. Mai mult,

⁷³ Vezi în acest sens CIL, IX, 2826.

⁷⁴ Vezi Benea 2007, p.98-114 cu toată bibliografia până la acea dată.

⁷⁵ Eadem, cu toată discuția.

⁷⁶ Pentru Dalboșet această ideea a fost exprimată deja în anul 1995 de I. Piso.

acest lucru ne îndreaptă și pentru vedea în Dacia existența unor turme aflate sub jurisdicție imperială, poate pentru cai sau alte animale asemenea provinciei Tracia.

Acest lucru conduce la ideea că, turmele de vite în provincie trebuie să fi deținut nu numai un loc important în economie, pentru producția carne, brânză lapte etc., ci mai ales pentru pieile și lână folosite în viața cotidiană de zi cu zi, atât de armată, cât și de civili. Reconstituirea organizării de către Stat a activității păstorilor, a stabilirii numărului de animale care erau impozitate în favoarea fiscoșului imperial, într-un cuvânt controlarea directă a modului de respectare a obligațiilor față de autoritățile imperiale romane trebuia realizată în locuri anume stabilite de trecere a turmelor în drumul lor spre pășunile montane.

Pot fi identificate în Dacia astfel de puncte de trecere a turmelor?

Atenția noastră trebuie să se îndrepte spre acele locuri, de unde accesul spre pășunile montane era mai lesnicios și implicit mai apropiat de aceste zone, pentru a încerca identificarea unor posibile centre deservite de către sclavi sau liberiți din serviciul unor oameni bogăți pentru perceperea acestor taxe asupra turmelor. Deși filiale organizate de către *conductores*, ele au un caracter particular, anume nu sunt subordonate fiscoșului imperiale judecând chiar după inscripția de la Saepinum, activitatea lor aduce beneficiul acestuia prin încasările pe care le obțin.

În mod evident, asemenea puncte de trecere au existat și în provincia Dacia⁷⁷. Ele trebuie să fie apropiate de anumite *stationes* aflate de a lungul drumurilor imperiale care de data aceasta în interesul statului supravegheau drumul turmelor, uneori numărul vitelor declarate din cadrul turmelor și supravegheau corectitudinea celor ce le conduceau. La aceasta se adaugă și faptul că inclusiv sarmații iazigi urmau pe aceleași drumuri imperiale înspre *barbaricum* care desigur erau însoțiți sau supravegheați în vreun fel. Având în componența lor mici unități militare conduse de un *signifer* sau mai de grabă de un *beneficiarius consularis*, *stationes* reprezentau controlul cel mai riguros din provincie⁷⁸.

Foarte probabil pentru trecerea vitelor din *barbaricum* în Dacia (ne referim la sarmații iazigi) intrau în discuție și stațiile vamale de la granițele provinciei, sau poate chiar cele de interior care eventual pot fi puse în legătură și cu trecerea turmelor înspre zonele alpine. Astfel, trebuie avute în vedere punctele vamale de la *Potaissa*, *Pons Augusti*, *Apulum*, *Micia*, *Drobeta* și chiar *Ulpia Traiana*⁷⁹. Dacă luăm în discuție descoperirile de monumente votive ridicate de beneficiari consulari sau ai celor două legiuni (a XIII-a Gemina și a V-a Macedonica), lucru care ar sugera în multe cazuri prezența unor *stationes* în teritoriile unor centre urbane, constatăm că numărul centrelor este semnificativ mai mare, respectiv: *Napoca*, *Ampelum*, *Alburnus Maior*, *Porolissum*, *Samum* (14), Buciumi⁸⁰. Se conturează astfel, teritorii apropiate de zonele colinare ale provinciei pe unde probabil trecerea turmelor era obligatorie (în acest sens, similitudinea cu *Bovianum* și *Saepinum*, din Italia apare clar evidențiată).

Introducerea de către fiscoșul imperial a arendării pășunilor s-a făcut prin agenți angajați ai acestor *conductores*, care lucrau independent, nu depindeau de punctele vamale dar, foarte probabil acționau în aceleași locuri fiind vaduri de trecere obligatorie spre pășunile desemnate, sau mai bine-zis achiziționate pe o durată de timp. Se conturează astfel câteva centre în care în

⁷⁷ Nandris 1985, p. 256-268

⁷⁸ Ele sunt documentate în mod cert pe lângă punctele vamale ale provinciei, precum : *Dierna*, *Micia*, *Partiscum*, *Pons Augusti*, *Apulum*, *Ampelum*, *Porolissum*, *Drobeta*, *Sucidava*, *Tibiscum*, poate *Potaissa* etc. Se observă că aceste puncte sunt în majoritatea cazurilor amplasate la frontierele provinciei, doar cu mai multe excepții (*Tibiscum*, *Apulum*, *Ad Mediam* sau Mehadia, *Pons Augusti*, *Potaissa*). Probabil, aici trebuie inclusă și aceea *statio* de la de la *Samum* pentru *regio Ansamensium*.

⁷⁹ Gudea 1996, p. 130-131.

⁸⁰ Ardevan 1990 cu toată bibliografia

mod cert pot fi identificate epigrafic, filiale ale unor *conductores pascuui et salinarum*, unele din acestea fiind chiar puncte vamale.

Ele ar fi următoarele:

1. *Tibiscum*.

Ne atrage atenția în acest sens o inscripție descoperită la **Tibiscum**, dedicată lui Mithras de către un sclav *Hermandio*, cu funcția de *actor* în serviciul lui *Turranius Dil.(Dius)*⁸¹, personajul este cunoscut și într-o altă inscripție de la *Tibiscum*⁸².

Așa cum remarcam într-un alt studiu, sclavul lui *M. Turranius Dil.(Dius)*, numit *Hermandio*, putea ridica monumentul ca un act de mulțumire pentru *P. Aelius Marus* fiindcă era angajatul acestuia, pentru filiala de la *Tibiscum*. Și atunci *M. Turranius Dil.(Dius)* ar fi conducătorul acestei filiale locale, în timp ce *P. Ael. Marus* conducea activitatea de *conductor* la nivelul provinciei Dacia, judecând după alte două inscripții descoperite una de la *Micia* și o alta din nord-estul (?) a provinciei Dacia, de la *Domnești*.

Sintetizând informațiile oferite de cele două inscripții de la *Tibiscum* ar rezulta existența aici a unei filiale a lui *P. Ael. Marus* conduse de *M. Turranius Dil (Dius)*, având în subordine un libert cu numele de *M. Turranius Patroclus* cunoscut dintr-o altă inscripție și un sclav *Hermandio*.

Intrucât, în zona corespunzătoare din punct de vedere geografic în care se afla așezarea de la *Tibiscum* nu existau saline, avem de a face cu o filială corespunzătoare administrării pășunilor. Pornind din acest punct al informației trebuie să privim puțin diferit prezența la *Tibiscum* a unor magistrați, decurioni din marile centre urbane de la *Apulum* (*Aelius Victorinus*, decurio al Coloniei)⁸³, sau de la *Ulpia Traiana* și *Napuca* (*Aurelius Secundinus*, decurion, fiul lui *M. Aur. Secundus*)⁸⁴. Ele pot reprezenta un nod de comunicație obligatoriu pentru păstorii și turmele lor aflate în transumanța spre iarnă spre sudul Daciei, în câmpie. Acest proces putea avea loc și invers înspre zonele montane de pășunat.

Relația dintre administrația centrală de la *Apulum* și filiala existentă la *Tibiscum* este mai veche se pare, încă din timpul lui *C. Iulius Valentinus* (cunoscut doar ca și *conductor salinarum*) care ridică un altar la *Tibiscum* în calitate de *flamen* al municipiului *tibiscens*⁸⁵. Monumentul ridicat de el („*pro salutem sua suorumque omnium contubernium*”), este un lucru semnificativ pentru a înțelege că alături de familia sa, dedicantul îi menționează pe toți colegii, camarazii, probabil referire în chip evident la ocupația sa curentă aceea de *conductor*.

Personajul este menționat și de o inscripție de la *Apulum* pe care a dedicat-o lui *I.O.M. Aeternus*, în calitate de *primus annualis mun. Sep-/timii/. Apul-/ensis/ et patronus coll(egii) fab(rum) / mun(icipii) s(upra) s(cripti)*⁸⁶. Magistraturile deținute de *C. Iulius Valentinus* la *Apulum* succesiv sunt următoarele: primul magistrat al municipiului format din *canabae* legiunii a XIII Gemina, fapt care se datează între anii 197-198; cea de a doua funcție de *patronus* în colegiul fabricilor din noul oraș, funcție care a fost deținută probabil, după cea exercitată de *C. Sentius Anicetus*, în anul 205⁸⁷.

⁸¹ IDR, III, 1, 145 *Tibiscum: S(oli).I(nvicto).N(umini).M(ithrae)./ pro. salute./ P(ubli). Ael(i) Mari /Hermandio /act(or).Turrani /Dil (...) v.s.l.m;* Benea 2007, p. 110-114

⁸² IDR, III, 1, 141: *Libero Patri/ pro. salute Marc(i)/ Turrani Dil. et./Fl. Aeliae Nices/ M. Turrani(ius) /Patroclus ex/voto*

⁸³ IDR, III, 1, 140

⁸⁴ IDR, III, 1, 133

⁸⁵ IDR, III, 1, 140

⁸⁶ IDR, III, 5, 204; Benea 2004, 390-393; Eadem 2007, p.110-114

⁸⁷ Benea 2004, 390-393, cu toată bibliografia

C. Iulius Valentinus este activ ca și *conductor* în perioada anilor 197/198, când și Tibiscum devine *municipium* și personajul deține calitatea de *flamen* al municipiului. El apare legat prin activitatea sa economică și politică de *canabae* din Apulum. S-a invocat posibilitatea ca o inscripție descoperită la Ulpia Traiana Sarmizegetusa să se refere la același personaj⁸⁸, ea fiind ridicată de doi *decuriones* din municipiul de la Porolissum: Aurelius Theophilus și Castor.

Calitatea sa de *conductor salinarum* presupune că avea în atribuții și zonele de pășuni din sud-vestul Daciei, dar și la Sânpaul în estul provinciei⁸⁹ și poate Porolissum, chiar dacă acest lucru nu este menționat, ca și în cazul lui P. Aelius Marus. Am putea astfel să avem la Tibiscum o stație de încasare a taxelor pentru turmele, care se îndreptau spre pășunile montane sau dimpotrivă spre zonele de câmpie la iernat.

O informație, am spune indirectă la problema de față, o oferă o inscripție dedicată lui *Hercules Sanctus* de un sclav numit Eutyches aflat în serviciul lui P. Aelius Antipater de la Apulum, unde funcționa în calitate, de *actor*⁹⁰. Inscripția a fost descoperită la Caransebeș, dar ulterior în CIL III, 1,1573a a fost inclusă între monumentele de la *Ad Mediam*. Piesa ar trebui inclusă între monumentele ce privesc descoperirile de la Tibiscum având în vedere apropierea celor două localități cu atât mai mult cu cât aici sunt cunoscute și alte monumente dedicate lui Hercules descoperit reutilizat în fundația bisericii medievale din centrul orașului Caransebeș. El este un fragment de fronton provenind de la un *sacellum*, alături de care se cuvin menționate un relief narativ dedicat lui Hercules și monumentul votiv amintit mai sus. Toate cele trei monumente sugerează prezența aici a unui lăcaș de cult dedicat lui Hercules, încă neidentificat pe teren.

P. Ael. Antipater din Apulum⁹¹, deși nu este cavaler, existența unui sclav din serviciul său, sugerează faptul că era un personaj înstărit. Prezența unui sclav din serviciul său la *Ad Mediam* sau *Tibiscum* cum este înclinată să creadă literatura de specialitate românească să-i atribuie ca loc de descoperire, însemna că își desfășura activitatea în una din aceste localități. În primul caz, la *Ad Mediam*, ultimele cercetări au identificat pe un plan al așezării din anul 1774, existența unui templu închinat lui Hercules judecând după numărul mare de monumente epigrafice, dar mai ales a unor statuete descoperite chiar în zona în care se afla edificiul. La Tibiscum nu deținem nicio informație clară în acest sens, dar prezența alături de cele două monumente a frontonului și a unui relief narativ dedicat lui Hercule face plauzibilă identificarea aici a unui asemenea lăcaș de cult⁹².

O relație directă între P. Ael. Antipater și pășunile Daciei se poate face indirect. Unul din cei trei fii ai lui P. Aelius Antipater, P. Aelius Genialis apare amintit într-o inscripție de la Apulum având între alte magistraturi cu calitatea *patronus* al colegiului centonarilor⁹³, ceea ce explică un interes pentru lumea crescătorilor de oi (dacă nu cumva erau chiar proprii ale sale),

⁸⁸ IDR, III, 2, 126. Implicit acest lucru să fie un indiciu al unui alt centru al activității de administrare a pășunilor cum suntem înclinați să credem.

⁸⁹ IDR, III, 4, 248: *Soli Invicto/ pro /salute«m».C(ai). Iuli .Valen/tini .C(onductoris) Sallinar(um). /Iulius Omucio /libertus actor posuit.*

⁹⁰ IDR,III,1,65. Inscripția a fost descoperită la Caransebeș, dar ulterior în CIL III, 1, 15731 a fost inclusă între monumentele de la Ad Mediam. Dar având în vedere locul de descoperire, ea poate fi inclusă tot atât de bine între monumentele ce privesc descoperirile de la Tibiscum. În acest moment, ne interesează însă persoana lui P. Ael Antipater din Apulum.

⁹¹ Daicoviciu, Piso 1977, p. 75-78.

⁹² Bărbulescu 2009, p. 189-201.

⁹³ CIL III, 1208=IDR, III, 5, 440; Daicoviciu, Piso 1977, p. 75-78.

pentru procurarea lânii în vederea producerii postavurilor amintite. Așa se face că prezența în zonă a unui sclav al familiei nu este întâmplătoare⁹⁴.

La Tibiscum a fost identificat în ultimii ani și un punct vamal din care este cunoscut până în prezent doar un *servus vilicus, Hermes*⁹⁵

2. Un al doilea centru de taxare a pășunatului trebuie să fi fost centrul de la **Micia** unde **P. Aelius Marus**⁹⁶ în calitate de *conductor Pascui et Salinarum* este personajul cel mai cunoscut atestat printr-o inscripție descoperită. Calitatea pe care o deține de *conductor Pascui et Salinarum*, deci arendaș al pășunilor și a salinelor. La Micia, altarul votiv pentru Silvanus a fost ridicat de un libert al său, P. Aelius Euphorus⁹⁷. Monumentul nu permite o datare precisă, dar invocarea divinității sugerează apropierea de domeniul de activitate privind pășunile și pădurile.

Într-o altă inscripție provenind tot de la Micia, ridicată de P. Aelius Euphorus pentru sănătatea sa și a lor săi se menționează construirea unui templu închinat lui *Deus Invictus*, epitet al lui Mithras, Sol Invictus⁹⁸. Deducem astfel, că P. Ael. Euphorus era șeful filialei de percepere a taxelor pentru animale alături de cel privind comerțul cu sare, care probabil în drumul lor spre Munții Poiana Rusca, sau dimpotrivă spre Munții Apuseni treceau prin această zonă?

Publius Aelius Marus deține o calitate nouă, alături de cea de arendaș al salinelor, pe cea de arendaș al pășunilor, lucru neîntâlnit în alte epigrafe într-o astfel de asociere, această din urmă calitate comportă o discuție aparte și probabil că se referă la un anumit statut nou al pășunilor alpine, din epoca Severilor, sau chiar anterior acestei date⁹⁹. Despre P. Aelius Marus nu deținem informații asupra sediului său la Apulum, dar mărturiile epigrafice din teritoriu argumentează poziția unor filiale ale sale la : **Micia, Tibiscum, Domnești-Ilișua**¹⁰⁰. Ele sunt probabil fiecare și sediul unor depozite de sare (*salarium*) de concentrare a zăcămintului în vederea comercializării sale, dar în același timp și un loc în care avea loc taxarea turmelor de animale înainte de urcarea în zonele alpine.

La Micia este amintit printr-o inscripție, un colegiu de *Cultores Herculis*¹⁰¹, conduși de doi magistri: *Lucilius Felix* și *Domitius Herculanus* doi liberiți, fapt ce argumentează existența aici a unui templu dedicat acestei divinități, chiar dacă acesta nu este încă descoperit pe teren¹⁰². Invocația către *Hercules Augustus* ridicată de cei magistri aduce în plus informația existenței unei asociații cu caracter strict religios¹⁰³.

La Micia este documentat printr-o inscripție recent descoperită și un alt *conductor Salinarum* cu numele de *Rutilius Rufinus*, care nu deține și calitatea de arendaș a pășunilor¹⁰⁴.

3. De la Domnești-Ilișua provine ultimul monument ridicat pentru P. Aelius Marus a fost ridicat la Domnești (jud. Bistrița Năsăud) de către Aelius Atticus, în calitate de ginere, fiind

⁹⁴ De la Tibiscum provin și alte monumente închinat lui Hercule refolosite în biserica medievală din centrul orașului.

⁹⁵ Piso, Benea 1999, p.91-107.

⁹⁶ IDR, III, 3, 119, Micia; vezi și Balla 1979, passim.

⁹⁷ IDR, III, 3, 119, Micia: *Silvano.Do-/mestico-/ P. (ublius) Aelius Euph/o/-/rus pro. salute. P (ubli).Ael(i) / Mayri.con-/ductoris./ Pascui et Sa-/linar(um). l(ibens). v(otum) v(ovit).*

⁹⁸ IDR, III, 3, 49: *Deo/Invicto/P. Ael Euph-/orus pro/ salute sua et suorum/ templum a solo/fecit*

⁹⁹ Benea 2007, p. 91-114.

¹⁰⁰ Russu 1956, 7-13 (inscripția de la Domnești)= ILD, 804

¹⁰¹ IDR, III, 3, 73

¹⁰² Rusu-Pescaru, Alicu 2000, p.148-149.

¹⁰³ IDR, III, 3, 73, Bărbulescu 1978, p. 230 ; Rusu Pescaru, Alicu 2000, p. 148.

¹⁰⁴ Piso 2004-2005, p. 179-182.

invocați zeii I.O.M. și Minerva probabil, pentru sănătatea sa¹⁰⁵. Nici în acest caz nu avem indicii de datare ferme.

Activitatea lui P. Aelius Marus în provincia Dacia se conturează deocamdată doar la nivelul Daciei Apulensis și Porolissensis, dar menționarea în general a numelui provinciei poate constitui un indiciu că cuprinde în atribuțiile sale și sudul provinciei, respectiv Dacia Malvensis. Punctele atestate epigrafic erau comune atât pentru exploatarea salinelor, cât și a pășunilor. Nu avem nici un indiciu că deținea calitatea de cavalier.

4. Apulum este centru activității acestor *conductores Pascui*. **P. Aelius Strenuus**¹⁰⁶ este personajul cel mai important, de aici, cu toate funcțiile și toate atribuțiile pe care le deține. El avea calitatea de *Ilviral* al Coloniei Sarmizegetusa, *augur* al Coloniei de la Apulum (cea ce datează monumentul deci *post* domnia lui Commodus), *decurio* al Coloniei Drobeta (în timpul Severilor, după anii 197/198), patron al unui număr impresionant de colegii meșteșugărești de la Apulum: *nautae*, *centonarii*, *fabrum*, care toate erau subsumate calității de *conductor pascui*, *salinarum et commerciorum*.

Magistraturile sale de *augur* al Coloniei de la Apulum și de *decurio* al Coloniei Drobeta sugerează o datare a activității sale în timpul lui Septimius Severus și a împăraților care au urmat. Fiind cavalier, activitatea sa apare ca extrem de vastă în domeniul economic, aproape ocupând prin patronatul colegiilor, domeniile cele mai importante din provincie. Fiind patronul celor trei colegii meșteșugărești de navigatori, producători de postavuri și *fabri*, P. Ael. Strenuus deținea controlul altfel spus asupra întregii economii meșteșugărești a orașului Apulum.

Dar, în același timp, se cuvine a remarca și faptul că prin calitatea de *conductor* deținea controlul asupra resurselor care aduceau aceste venituri sarea, dar mai ales pășune pentru vite și comerțul care urma tuturor acestor activități economice. Trebuie să vedem în acest personaj un mare proprietar de turme de vite, un cetățean localnic din Dacia, un provincial care la a doua sau a treia generație după primirea cetățeniei de la Hadrian a ajuns la o mare bogăție. Însăși calitatea de *conductor* sugerează acest lucru.

Datarea acestei epigrafe, cum spuneam aparține epocii Severilor în preajma anului 200.

În toate aceste cazuri, administrația centrală funcționa la Apulum, probabil în *canabae*, avea filiale de supravegherea a salinelor și pășunilor în zone apropiate de activitatea propriu-zisă. Ele apar în mai toate cazurile dispuse în zone colinare din preajma frontierelor provinciei. Desigur acest lucru poate fi legat în principal de exportul de sare spre *barbaricum* atât pe drumuri terestre, dar și pe Mureș, cu precădere prin porturile de la Micia și Apulum.

Calitatea de arendași ai pășunilor asociată cu cea de arendași ai salinelor nu este întâmplătoare și ea trebuie considerată firească sub aspectul celor două activități, întrucât în esență se referă la același domeniu de asigurare a celor necesare creșterii vitelor, pentru subzistența populației civile, dar și a armatei.

Alături, de filialele administrației de percepere a taxelor pe turmele de vite constatată până în prezent la: Tibiscum, Micia, Domnești, Sânpaul în cea mai mare parte cunoscute ne atrage atenția posibilitatea descoperirii și a altor centre. În toate aceste cazuri, avem de a face cu localități romane aflate pe drumurile imperiale și pe care taxarea turmelor de vite se putea realiza prin punctele de control ale Statului pe lângă care ființau și cele aparținând administrației

¹⁰⁵ILD, 804, Domnești: *I.O.M. et. M/inervae/ /p/pro salute. Ael(i)/ Mari.Fl(amen).Col(oniae)/ /c/onductoris.pas(cui) /et salinar(um).Ael(ius)/ Aeticua.gener./ v.s.l.m. ; la Russu 1956, 7-13 : Atticus Servus*

¹⁰⁶ CIL, III, 1209= IDR, III, 5, 443; Balla 1979, 137, Apulum: *P(ublio). Ael(io). P (ubli)f (ilio) Pap (iria) Strenuo. eq. / p (ublico) sacer(d) (oti) arae / Aug(usti) auguri et Ilviral (i). col (oniae) / Sarm (izegetusae) augur(i)/col (oniae). Apul (ensis). dec(urioni)/ col(oniae) Drobeta(ensis) patron(o) .collegior(um) /fabr(um). cento/nar(iorum) .et .naut(arum). conduct(ori). pas/cui salinar(um)/ et commer/cior(um) Rufinus eius*; Benea 2007, p. 91-114.

serviciului de arendare a pășunilor de la Apulum. Sub acest aspect, ele apar similare cu cele de la *Saepinum* și *Bovianum* din Italia, unde astfel de puncte erau instalate în apropiere de *stationes* nefiind subordonate direct autorităților administrative romane.

În această lume a crescătorilor de animale aflată în mișcare prin transhumanță din primăvară până în toamnă, cultele religioase îmbrățișate mai ales de către păstori și familiile lor, erau adresate unor divinități apropiate mentalităților și credințelor lor între care cel puțin în Gallia, locul central îl ocupă Hercules, asociat cu Venus și chiar cu Mercur¹⁰⁷. *Hercules* între multe sale atribute deținea și pe acela de protector a bogățiilor subsolului și ale solului și implicit de fecunditatea turmelor, iar cu atributul de *salutifer*, Hercules este protectorul apelor termale¹⁰⁸.

Pierre Gros într-un studiu evidențiază în sudul Italiei, prezența legată de transhumanță a lui *Hercules Victor* asociat cu *Venus*, ale căror sanctuare jalonează drumurile pe care mergeau păstorii. Sanctuarele erau amplasate la intersecții de drumuri în apropierea unor surse de apă și chiar saline. Astfel, de temple au fost descoperite la *Lucus Feroniae* (Latium), *Trebula Mutuesca* (în mediul sabin), la *Saepinum* (toate în Italia), *Glanum* (în Gallia Narbonensis)¹⁰⁹. Se apreciază că în apropierea sanctuarelor putea avea loc și piața de animale pentru turmele aflate în mișcare, devenind un centru de schimb local după o anumită perioadă de timp¹¹⁰.

În atare situație, asocierea lui Hercules ca divinitate protectoare a transhumanței, a păstorilor a fost determinată tocmai de existența în preajma sanctuarelor divinității, a unor surse de apă, apoi a unor saline indispensabile pentru nevoile animalelor, dar lucru cel mai important îl reprezintă existența unor căi de comunicație publice, apropiate de o intersecție de drumuri publice, cu *calles*, drumuri folosite în mod obișnuit de către păstori¹¹¹, astfel, încât chiar existența în unele cazuri a unor sanctuare ale divinității devenea un loc obligatoriu de trecere a turmelor.

În provincia Dacia temple dedicate lui Hercules sunt relativ puține identificate cu certitudine: la *Aquae* (Cioroiul Nou) (descoperirea unui edificiu cu dimensiunile de 17,80 x 6,60 m, lângă care au apărut două monumente dedicate lui Hercule)¹¹², *Potaissa* (unde pe teritoriul orașului au fost descoperite în același loc două fragmente de capete de statui care ar fi putut aparține inventarului unui templu)¹¹³, *Micia* (prezența unui lăcaș de cult este presupusă datorită inscripțiilor care îl invocă pe Hercules)¹¹⁴, *Ad Mediam* (Băile Herculane) unde pe baza unui plan din anul 1774 s-au putut reconstitui mai multe complexe, cum ar fi termele, și două lăcașe de cult¹¹⁵.

5. În acest moment, descoperirea de la **Ad Mediam** (Băile Herculane) apare ca cea mai posibilă, nu numai datorită prezenței pe teren în secolul al XVIII-lea a ruinelor încă vizibile

¹⁰⁷ Gros 1995, p. 311-331. Părerăa lui P. Gros a fost contrazisă la scurt timp, în anul 1997, de Roth Congès într-un studiu care la rândul său comportă o analiză mai riguroasă. În acest moment, ne vom opri doar asupra spațiului Daciei romane.

¹⁰⁸ Bărbulescu 1978, p. 228-230

¹⁰⁹ Gros 1995, p. 314-315

¹¹⁰ Gros 1995, p. 323-323

¹¹¹ Gros 1995, p. 323

¹¹² Tudor 1968, p. 317; Bărbulescu 1978, p. 230-232

¹¹³ Bărbulescu 1978, p. 230-231

¹¹⁴ Rusu-Pescaru, Alicu 2000, p. 148, vezi și mai sus.

¹¹⁵ Benea, Lalescu 1997-1998, p. 267-302.

provenind de la două lăcașe de cult, ci datorită numărului impresionant de monumente ridicate în onoarea lui Hercules alături de mai multe statui în mare parte pierdute astăzi¹¹⁶.

Un număr de 12 inscripții au apărut au fost descoperite pe teritoriul antic de la Ad Mediam¹¹⁷ ridicate de oameni provenind din diferite medii sociale de la legați de provincie sau legiune¹¹⁸, procuratori financiari¹¹⁹, la comandanți de trupe auxiliare¹²⁰, la indivizi care provin din clasele de jos ale societății sclavi, oameni liberi¹²¹ etc. Acestea din urmă ne atrag atenția în acest moment. În majoritatea lor, monumentele sunt legate de mulțumiri aduse zeilor pentru vindecare și izvoarelor tămăduitoare. Câteva puține monumente la număr comporta o discuție ce privește subiectul de față.

Trei ar fi inscripții votive care ar putea fi puse în legătură cu mediul material modest privind transhumanța, primul ar fi un altar anonim cuprinzând doar invocația *Herculi tibi*¹²², un al doilea monument votiv este dedicat pentru Hercules și Venus¹²³. La acest din urmă monument, inscripția era simplă în aparență, dar dedicantul numit MERCVRIVS apare menționat doar prin cognomen, nu sugerează în niciun caz, un personaj important de rangul unui *procurator*, sau *praefectus*, cum au crezut editorii IDR, III, 1, ci mai de grabă o persoană umilă poate un *princeps loci* sau chiar un conducător al turmelor¹²⁴. Este un indiciu în opinia mea, că această dedicație poate pusă în legătură cu problema aflată în discuție.

Ultimul monument, databil în anii 213-214, este ridicat pentru sănătatea lui Caracalla și a mamei sale Iulia Domna de un sclav vilicus Syntrophus, în numele procuratorului vamal Iulius Paternus¹²⁵. Inscripția oferă astfel, indiciul prezenței aici a unui punct vamal, (care pe teren ar trebuie poate localizat la *Praetorium* (Mehadia) sau chiar la *Ad. Mediam*).

Pe un plan păstrat din anul 1774 apare clar redat planul unui templu atribuit de noi lui Hercules judecând după monumentele scrise și de artă descoperite pe arealul respectiv¹²⁶.

Poziționarea templului închinat lui Hercules lângă izvoarele termale binecunoscute, reprezintă nu numai un indiciu că întreaga stațiune îl invoca pe erou pentru calitățile sale de protector al izvoarelor termale, dar la care se putea adăuga și acela de protector al turmelor. Locul era extrem de potrivit, întrucât turmele care coborau din munții Cernei puteau trece peste cei ai Mehedințului pentru a se îndrepta spre câmpie într-o altă etapă a transhumanței, la iarnă. Existența templului lui Hercules la **Ad Mediam** putea să favorizeze formarea unei piețe locale în care păstorii își puteau valorifica o parte a produselor, așa cum se întâmpla în alte provincii¹²⁷.

6. Un alt templu lui Hercules a putut exista la **Potaissa**, judecând pe baza descoperirii a două statui fragmentare dedicate divinității și mai nou a două epigrafe dedicate eroului, una de către magistrații așezării Satrianus și Decimus și o alta de un *centurio* ale legiunii

¹¹⁶ Benea, Lalescu 1997-1998, p. 275-302

¹¹⁷ IDR, III, 1, 57-68, alături de 6 statui și reliefuri (vezi Benea, Lalescu 1997-1998, p. 267-302 cu bibliografia respectivă.

¹¹⁸ IDR, III, 1, 57, 66, 67.

¹¹⁹ IDR, III, 1, 58

¹²⁰ IDR, III, 1, 63

¹²¹ IDR, III, 1, 59, 68

¹²² IDR, III, 1, 59

¹²³ IDR, III, 1, 68 : HERCULI/ET/ VENERI/ MERCURIUS/ PR (INCEPS) EL N/ CUM SVIS

¹²⁴ Vezi interpretarea propusă de I. I. Russu la comentariu din IDR, III, 1, 68.

¹²⁵ IDR, III, 1, 58

¹²⁶ Benea, Lalescu 1997-1998, p. 267-302.

¹²⁷ Gros 1996, p. 314-315

a V Macedonica numit Trosius Crispus¹²⁸. Acest edificiu de cult a putut fi folosit nu numai de adoratorii divinității provenind din așezarea locală și împrejurimi, implicit și de persoane aflate în trecere, precum păstorii. Un astfel de templu putea fi pus în legătură chiar cu existența și exploatarea salinelor. Pe teren, el nu a fost încă identificat. Tocmai datorită prezenței acestor mine de sare, poate că edificiul de cult a putut deservi și păstorii, care cu turmele treceau prin așezare înspre zonele alpine, încă înainte de formarea municipiului și a coloniei de la Potaissa. Resursele naturale ale Potaissei au favorizat amplasarea aici a unei așezări de coloniști, importanța locului trebuie să fii avut la bază două considerente extrem de importante pentru păstori și turmele de oi prezența unor importante zăcăminte de sare, și apoi apropierea de zonele montate ale Munților Apuseni care formau prin pășunile lor erau propice crescătorilor de vite au determinat probabil instalarea aici, a unei *statio* a legiunii a V-a Macedonica condusă de un beneficiar al legiunii¹²⁹.

7. Aquae (Cioroiul Nou) este singurul edificiu de templu atribuit lui Hercules pe baza unor monumente descoperite în afara edificiului. O relație cu lumea păstorilor nu poate fi atribuită decât cu multe rezerve doar în cazul când turmele de vite coborau iarna pentru iernat în câmpie și se apropiau de sudul Daciei, de Dunăre¹³⁰.

Templele dedicat lui Hercules descoperite sau identificate până acum în Dacia, au apărut până acum în medii apropiate unor așezări aflate în preajma unor căi de acces spre zonele montane și care nu sunt neapărat centre urbane (excepție face *Potaissa*, dar în acest caz prezența masivă a salinelor poate constitui argumentul principal în atribuire), poate apropia adorarea divinității de mediul păstorilor aflați în mișcare cu turmele lor. Mai mult, M. Bărbulescu remarca în mod deosebit prezența statuetelor de piatră sau metal ale lui Hercules cu deosebire în mediul rural presupunând importanța divinității în acest mediu provincial, ceea ce ar constitui un argument în plus pentru a presupune că unele din acestea puteau aparține păstorilor aflați în transhumanță.

Folosirea pășunilor din Dacia apare firească la parametri majori, chiar dacă în acest moment, informațiile sunt destul de modeste și laconice. Puncte de trecere obligatorii ale păstorilor cu turmele lor existau probabil în mult mai multe locuri¹³¹, cele câteva evidențiate sunt unele comune cu cele de exploatarea sării și exportul acesteia înspre *barbaricum* sau dimpotrivă pe Mureș –Tisa –Dunăre spre alte provincii.

Importanța păstoritului în provincia Dacia este reflectată de prezența, chiar dacă puțin numeroasă în mediul vilelor rustice a amenajărilor legate de adăpostirea animalelor, în cel al așezărilor rurale amplasate de regulă în zone apropiate de căile de acces spre păstoritul montan. Nu excludem posibilitatea existenței unor domenii imperiale pe teritoriul provinciei Dacia.

Așadar, ni se pare că respectând informațiile de până acum, toate cele trei tipuri de transhumanță amintite de J. Brun pentru Gallia se regăsesc și în Dacia, chiar cele 5 studiate de J. Nandris pentru ocupațiile tradiționale românești își pot găsi fiecare în parte, o justificare chiar dacă nu totală. Ele au un caracter însă legat direct de așezarea rurală de bază sau *villa rustica* și presupun o pendulare între pășunile alpine vara, și o revenire iarna în mediul protejat al satelor.

¹²⁸ ILD, nr. 486 (AE,1950,15); 487(AE, 1992,1468).

¹²⁹ Ardevan 1994, p. 201: *P. Raecius Primus bf.leg.leg.V Mac.* (AE 1984,739)

¹³⁰ Tudor, Diaconescu, Popilian 1967, p. 593-606.

¹³¹ Ne gândim în primul rand la punctual valal de la *Pons Augusti*, care apare nefiresc in interiorul provinciei , dacă nu ar fi avut și alte atribuții.

Desigur, o transumanță la distanțe mari aflate departe de așezări, vara pe pășunile alpine, iar iarna în zona de câmpie este un lucru care poate fi intuit și presupus în acest moment, dar nici în acest caz nu deținem dovezi concludente, dar îl presupunem spre Dacia sud-carpatică, în câmpie sau chiar în nordul Moesiei Inferior, respectiv al Dobrogei de astăzi.

Importanța economică a creșterii animalelor în provincia Dacia.

Creșterea vitelor în sistemul economic al Daciei romane a deținut ponderea probabil cea mare de aducere de profit, întrucât oferea multiple posibilități de folosință nu numai ca mijloc de subzistență, cât mai ales pentru producția meșteșugărească de îmbrăcăminte și încălțăminte.

H. v. Petrikovits într-un studiu publicat în anul 1979 remarca între nevoile de aprovizionare cu carne ale unei legiuni necesitatea de consum care se ridica la 5000 de oi, la care se adaugă cca. 1000 de cai și alte animale de tracțiune, pentru întreținerea acestora erau necesare cca. 1000 de ha de teren de pășune¹³².

Efectivele militare ale Daciei mult mai numeroase formate de la mijlocul secolului II din două legiuni și numeroase trupe auxiliare au solicitat în bună măsură și efortul populației locale pentru asigurarea nevoilor de aprovizionare ale armatei staționate în provincie¹³³.

Al. Gudea¹³⁴ în analiza întreprinsă asupra resturilor osteologice descoperite atât în mediul dacic, dar și în cel roman observa o schimbare chiar a mentalității în consumul de carne fiind preferate animalele crescute în gospodarii. Pentru mediul dacic, speciile domestice de suine și ovicaprine dovedesc o primordialitate în consum, pe când în epoca romană pe primele locuri se află bovinele urmate ca număr tot de ovicaprine¹³⁵.

Un alt aspect interesant privea în mod deosebit se referea la creșterea taliei animalelor, ceea ce evidenția o evoluție în producția acestor animale mai ales la bovine și ovicaprine privind calitatea pieilor ce urmau să fie prelucrate și a calității lânii (în ultimul caz), lucru determinat de importul unor rase romane, care au înlocuit pe cele dacice sau chiar au condus modificarea morfologică a unor specii noi¹³⁶.

Condițiile de mediu, existența pășunilor, a surselor de sare, toate la un loc, alături de posibilitatea de deplasarea turmelor prin transumanță în interiorul unei provincii sau dimpotrivă în afara ei spre alte provincii limitrofe au contribuit în mod decisiv la crearea unei specificități a activității de creștere a vitelor în sectorul Dunării de Jos a Imperiului Roman. El trebuie să specificăm că nu este diferit de cel din provinciile vestice ale Imperiului precum: Italia, Gallia, Hispania etc. Consumul de carne în provincia Dacia s-a bazat pe resursele interne, ca de altfel și obligațiile către Stat care s-au făcut, având la bază pășunile bogate cu turmele în mișcare după nevoile proprii, dar, sub atentul control al fiscului imperial.

Cât de rentabilă a fost această activitate?

Probabil că în acest sens sunt relevante inscripțiile care menționează existența la Apulum al unui colegiu al centonarilor¹³⁷, al meșteșugarilor care produc postavuri. Materialul epigrafic existent menționează chiar doi patroni ai acestui colegiu în persoana lui P. Aelius Genialis și P. Aelius Strenuus, personaje bogate cu rang de cavaleri din Apulum¹³⁸.

¹³² von Petrikovits 1979, p. 230-231.

¹³³ Gudea 2009, 88-90

¹³⁴ Gudea 2009, p. 95-97.

¹³⁵ Gudea 2007, p. 98.

¹³⁶ Gudea 2009, p. 97.

¹³⁷ IDR, III, 5, 425, 440, 443, 483.

¹³⁸ IDR, III, 5, 440, 443.

Organizarea pășunilor în Dacia romană și importanța lor pentru economia provinciei

O inscripție de la Oescus, din Moesia Inferior menționează un cavaler cu numele T. Flavius Valentinus, care pare un localnic, cu un bogat *cursus honorum* local cu mai multe funcții civile de *flamen*, *Ilviral*, *praefectus saltus*, deci administratorul unui domeniu imperial, urmate apoi de una extrem de sugestivă de *patronus colleg(i) fabrorum coloniarum Oes(censium) et Apul(enesium)*, *patronus col. Ulpiae Oescensium...*¹³⁹. Desigur, în categoria de *fabri* sunt cuprinse toate meșteșugurile, putem presupune că și cel de prelucrarea a lânii, cu titlul de ipoteză având în vedere funcția sa de administrator al unui domeniu imperial. Prezența unui cavaler dintr-o provincie învecinată cu Dacia cu asemenea atribuții denotă în principal serioase interese economice, care pot fi mai puțin legate de prelucrarea metalului cu s-ar părea la prima vedere, ci prelucrarea unor produse animaliere. Inscripția nu oferă alte informații decât acea care sugerează a fi existat în mod regulat un schimb economic între Dacia și Moesia Inferior, fapt datorat parțial și prezenței ambelor provincii în același district vamal.

Importanța economică oferită de animalele mici, precum ovinele prin lână atât de necesară producerii unor piese din echipamentul militar au asigurat o baza de prosperitate pentru artizanii locali civili prin comenzile cerute de armată, dar și de populația civilă. Această sursă de venituri asigurată pe plan local s-a realizat în bună parte prin creșterea vitelor prin transhumanță¹⁴⁰.

La aceasta trebuie să se fi adăugată și prelucrarea pieilor, cea a cojocăritului despre care din păcate, nu deținem informații până acum. Ovicaprinele alături de bovine au asigurat astfel în bună măsură nevoile de îmbrăcăminte și încălțăminte ale populației fie ea militară sau civilă din Dacia romană.

Problema pășunilor, a folosirii lor în epoca romană, implicațiile de natură economică ale exploatării lor, implicarea Statului în acest fenomen și tot atâtea aspecte care își găsesc valențe noi de discuție și mai ales de analiză sunt abia la început.

Lucrarea de față se dorește a fi o primă inițiere de pornire a unui astfel de studiu extrem de important pentru înțelegerea evoluției în timp a ceea ce a reprezentat **transhumanța** de-a lungul timpului pornind din antichitate până în timpurile moderne.

BIBLIOGRAFIE

Izvoare

Caesar	Caesar, <i>De Bello Gallico</i> .
Columella	Columella, <i>De Re Rustica</i> , (<u>On agriculture</u> , ed. Loeb, Forster (E-S) et Heffner (E.H.) trad. Harvard Un. Press, 1968, 1979.
Ovidiu	Ovidius P.N., <i>Fastele</i> , trad. Ion Florescu, Traian Costa. București, 1975.
Plinius cel Bătrân	Plinius M. <i>Naturalis Historia</i> , trad. Ioana Costa, Ștefania Fechedău, Iași, 2002.
Suetonius	Suetonius, <i>Viața celor doisprezece Caesari</i> .
Tacitus	Tacitus, <i>De moribus Germanorum</i>

¹³⁹ Mrozewicz 1990, p. 31-77; Ivanov 2005, p.219-222.

¹⁴⁰ Bartosewicz 1999, p. 49-54.

Varro Varro, *De Re Rustica*, (ed. Économie rurale, II, Paris, Les Belles Lettres), 1985

CIL **Izvoare epigrafice**
IDR *Corpus Inscriptionum Latinarum, III, VIII, IX.*
Inscripțiile Daciei Romane, II, III, 1, 2, 3, 5.

Bibliografie modernă

- Ancel 1927 Ancel J., *La montagne et l'unité de la civilisation balkanique*, Annales de Géographie, 36, nr. 199, p.74-76.
- Ardevan 1994 Ardevan R., *Die Beneficiarer im Zivilleben der Provinzen Dakien, Der römischen Weihebezirk von Osterburken II. Kolloquium 1990 und paläobotanische-osteologische Untersuchungen*, Stuttgart, p. 199-204.
- Badan, Brun, Congés 1995 Badan O., Congés G., Brun J.P., *Les bergeries romaines de la Crau d'Arles. Les origines de la transhumance en Provence*, Gallia, 52, p. 263-310.
- Balla 1979 Balla L., *Contribution à l'histoire de l'extraction du Sel Et de Fer dans les mines de la Dacie Romaine*, Ethnographia et Folkloristica Carpathica, 1, Debrecen 1979, p.175-182.
- Bărbulescu 197 Bărbulescu M., *Cultul lui Hercules în Dacia Romană (I)*, ActaMN,13, p.187 sqq.
- Bărbulescu 1978 Bărbulescu M., *Cultul lui Hercules în Dacia Romană (II)*, ActaMN,14, p. 219-232.
- Bărbulescu 2009 Bărbulescu M., *Hercules et Mercurius Gubernator*, Signum originis. Religie, artă și societate în Dacia Romană, p. 189-201.
- Bărbulescu 2009 a Bărbulescu M., *Culte set croyances dans le milieu rural en Dacie*, Signum originis. Religie, artă și societate în Dacia Romană, p. 105-111.
- Bartosiewicz 1999 Bartosiewicz L., *The role of the sheep goat in meat consumption at archeological sites*, Bartosiewicz L, Greenfield H.J., Transhumant Pastoralism in Southern Europe, Recent Perspectives form Archeology, History ant Ethnology, Archaeolinqua, Budapest, p. 47-60.
- Benea 2007 Benea D., *Cu privire la organizarea exploatării sării în Dacia Romană*, în Meșteșuguri și artizani în Dacia Romană, Timișoara, BHAUT, VIII, 2007, p. 91-114.
- Benea Lalescu 1997-1998 Benea D., Lalescu I., *Contribuții la istoria așezării de la Ad Mediam (Băile Herculane)*, Sargetia, 27/1, p. 267-302.
- Bona 1993 Bona P., *Biserica medievală din Caransebeș*, Reșița.
- Branga 1986 Branga N., *Italicii și veteranii din Dacia*, Timișoara.
- Brun 1996 Brun J.P., *La grande transhumance à l'époque romaine. À propos des Recherches sur la Crau d'Arles*, Anthropozoologica,

Organizarea pășunilor în Dacia romană și importanța lor pentru economia provinciei

- 24, p.31-44.
- Chouquer, Favory 2006 Chouquer G. , Favory F., *Dicționar de termeni și expresii gromatic*, (Cuv. Înainte și trad. Marius Alexianu, ed. Demiurg, 2006.
- Congés 1996 Congés G., *Bergeries et transhumance dans Crau Antique: Innovation et adaptation*, Techniques et Économie antiques et médiévales: le temps de l'innovation. Colloque international (C.N.R.S.) Aix en Province 21-23 Mai 1996, p.149- 153.
- Corbier 1983 Corbier M., *Fiscus and Patrimonium: The Saepinum Inscription and Transhumance in the Abruzzi*, JRS, LXXIII, p. 126-132.
- Corbier 1991 Corbier M., *La Transhumance entre le Samnium et l'Apulie: continuités entre l'époque républicaine et l'époque impériales*, La romanisation du Samnium aux IIe et I^e siècles avant J.C., Naples, Centre J. Bérard, p. 151-176.
- Crînguș 2001 Crînguș M., *Noi monumente sculpturale din zona Caransebeș*, În memoria Dumitru Tudor, BHAUT, 4, Timișoara, p. 91-96.
- Daicoviciu, Piso 1977 Daicoviciu H., Piso I., *Publius Aelius Antipater*, Epigraphica. Travaux dédiés au VIIe Congrès d'épigraphie grecque et latine (Constanța 9-15 septembre 1977, (ed. D.M. Pippidi, Em. Popescu, p. 75-78.
- Derks 1999 Derks T., *Between Dailey existence and divine order the Landscapes of Roman Gaul*, www. Aarhus.OCR.pdf.
- Drexhage, Konen, Ruffing 2001 Drexhage J.-H., Konnen H., Ruffing K, *Die Wirtschaft des Römischen Reiches (1.-3. Jahrhundert). Eine Einführung*.
- Dumitrașcu 2001 Dumitrașcu S., *Turme și pășuni în Dacia*, Crisia, p. 35-39.
- Glodariu 1977 Glodariu I., *Die Landwirtschaft in der Provinz Dakien*, ANRW, II/6, p. 950-989.
- Greniér 1905 Greniér M.A., *La transhumance des troupes aux en Italie et son rôle dans l'histoire romaine*, Mélanges d'archeologie et d'histoire, 25, p. 293-328.
- Gros 1995 Gros P., *Hercules à Glanum. Sanctuaires de transhumance et développement urbain*, Gallia, 52, p. 311-331.
- Gudea 1989 Gudea N., *Un complex arheologic daco-roman la marginea de nord a Imperiului Roman I. Porolissum*, ActaMP, 13.
- Gudea 1996 Gudea N., *Un complex arheologic daco-roman la marginea de nord a Imperiului Roman II. Porolissum. Vama romană. Monografie arheologică*, Cluj-Napoca.
- Gudea 2008 Gudea N., *Castrul roman de la Feldioara. Incercare de monografie arheologică*, Cluj-Napoca.
- Gudea 2007 Gudea A., *Contribuții la istoria economică a Daciei Romane. Studiu arheozoologic*, Cluj-Napoca, editura Mega.
- Gudea 2009 Gudea Al., *Soldatul roman în Dacia(106-275 p. Chr.)*. Studiu de arheozoologie privind creșterea animalelor și regimul alimentar în armata romană, Cluj-Napoca, editura Mega.
- Halstead 1990 Halstead P., *Present to past in the Pindhos: diversification and specialisation in mountain economies*, Rivista di Studi Liguri, LVI,1-4, p.61-80.

- Isac 2001 Isac D., *Viața cotidiană în castrele Daciei Porolissensis. Studii și articole*, Cluj, p. 70-78.
- Ivanov 2005 Ivanov R., *Titus Flavius Valentinus aus Colonia Ulpia Oescensium (cursus honorum)*, Römische Städte und Festungen an der Donau. Akten der Regionalen Konferenz organisiert von Alexander von Humboldt-Stiftung Beograd, 16-19 Oktober 2003, (ed. Miroslava Mirkovic), Beograd, p. 219-222.
- Johannesen 1971 Johannesen K., *Die lex agraria des J. 111. v. Chr.. Text und Kommentar*, München.
- Kinnon 2004 Kinnon M., *The Role of caprines in Roman Italy idealized and realistic reconstructions using ancient textual and zooarchaeological data*, Pecus. Man and animal in antiquity. Proceedings of the Conference at the Swedish Institute in Rome, September 9-12, 2002, Rome, p.54-60.
- Kübler 1949 Kübler B., sv. *Pascua*, RE, 36, 3, col 2052- 2056.
- Leguilloux 2003 Leguilloux M., *Les bergeries de la Crau: production et commerce de la laine*, Revue archéologique de Picardie, 1-2, p. 339-346.
- Marinoiu 1994 Marinoiu V., *Romanitatea în nordul Olteniei*, Tg. Jiu.
- Matei, Bajusz 1997 Matei Al., Bajusz, *Castrul roman Romita-Certiae*, Zalău
- Matley 1968 Matlez I.M., *Transhumance in Bosnia and Herzegovina*, Geographical Review, 58, 2, p. 231-261.
- Matley 1970 Matley I.M., *Traditional pastoral life in Romania*, Professional Geographer, 22, p. 311-316.
- Mrozewicz 1999 Mrozewicz L., *Munizipalgesellschaft und Römische Ritter, L'ordre équestre. Histoire d'une aristocratie (IIe siècle av. J.-C.- IIIe siècle ap. J.-C., Roma)*, 1999, p. 31-77.
- Nandris 1985 Nandris J.G., *The Stîna and the Katun: Foundations of the Research Design in European Highland Zone Ethnoarchaeology*, Word Archaeology, 17, 2, p. 256-268.
- Nandris 1990 Nandris J.G., *The Balkan dimension of the Highland zone in pastoralism*, Rivista di Studi Liguri, LVI,1-4, p. 99-107.
- Gómez-Pantoja 2004 Gómez-Pantoja J.G., *Pecora consecretari: transhumance in Roman Spain*, Pecus. Man and animal in antiquity. Proceedings of the Conference at the Swedish Institute in Rome, September 9-12, 2002, Rome, p. 94-102.
- Pesavento-Mattioli 1997 Pesavento-Mattioli S., *Recherches sur l'Adriatique antique*, MEFRA, 109, p. 365-400.
- Petolescu 2005 Petolescu C.C., *Inscripții latine din Dacia*, Editura Academiei, București.
- v. Petrikovits 1979 v.Petrikovits H., *Militärisches Nutzland in den Grenzprovinzen des römischen Reiches*, Actes du VIIe Congrès International d'Épigraphie Grecque et Latine Constantza 9-15 septembre 1977, București-Paris, p. 229-242.
- Piso 2004-2005 Piso I., *Un nouveau conductor salinarum en Dacie*, ActaMN, 41-42/1, p. 179-182.
- Piso Benea 1999 Piso I., Benea D., *Epigraphica Tibiscensia*. ActaMN, 36, 1,

Organizarea pășunilor în Dacia romană și importanța lor pentru economia provinciei

- 1999, p. 91-107.
- Protase, Gaiu, Marinescu, 1997 Protase D., Gaiu C., Marinescu G., *Castrul roman de la Ilișua*, p. 5-88.
- Protase, Suceveanu (ed.) 2001 Protase D., Suceveanu Al., *Istoria Românilor*, Editura Academiei.
- Roldan 1998 Roldan J. Maria C., *Uer sacrum pecuariorum*, DHA, 24, 1, p. 55-74.
- Raynaud 2003 Raynaud C., *Les systems agraires antiques: quelle approche archéologique*, Revue archéologique de Picardie, 1-2, p. 281-298.
- Roth Congés 1997 Roth Congés A., *La Fortune éphémère de Glanum: du religieux à l'économique (à propos d'un article récent)*, Gallia, 54, p. 157-202.
- Roux, Ponsich 1972 Roux P., Ponsich M., *Prospection archéologiques dans la vallée du bas Guadalquivir*, Mélanges de la Casa de Velázquez, 8, p. 603-610.
- Šašel 1980 Šašel J. et Ana, *Deserta Regna Pastorum*, Gabročev Zbornik. Situla Razprave Musei Nationalis Labacensis, 20/21, p. 421-430.
- Tudor, Diaconescu, Popilian 1967 Tudor D., Diaconescu I., Popilian Gh, *Șantierul arheologic Cioroiul Nou*, Apulum, 6, p. 593-606.
- Țeposu Marinescu, Pop 200 Țeposu Marinescu L, Pop C., *Statuete de bronz din Dacia Romană*, București, 2000, I.
- Wollmann 1996 Wollmann V, *Mineritul metalifer, extragerea sării și carierele de piatră în Dacia Romană*, Cluj-Napoca, 1996

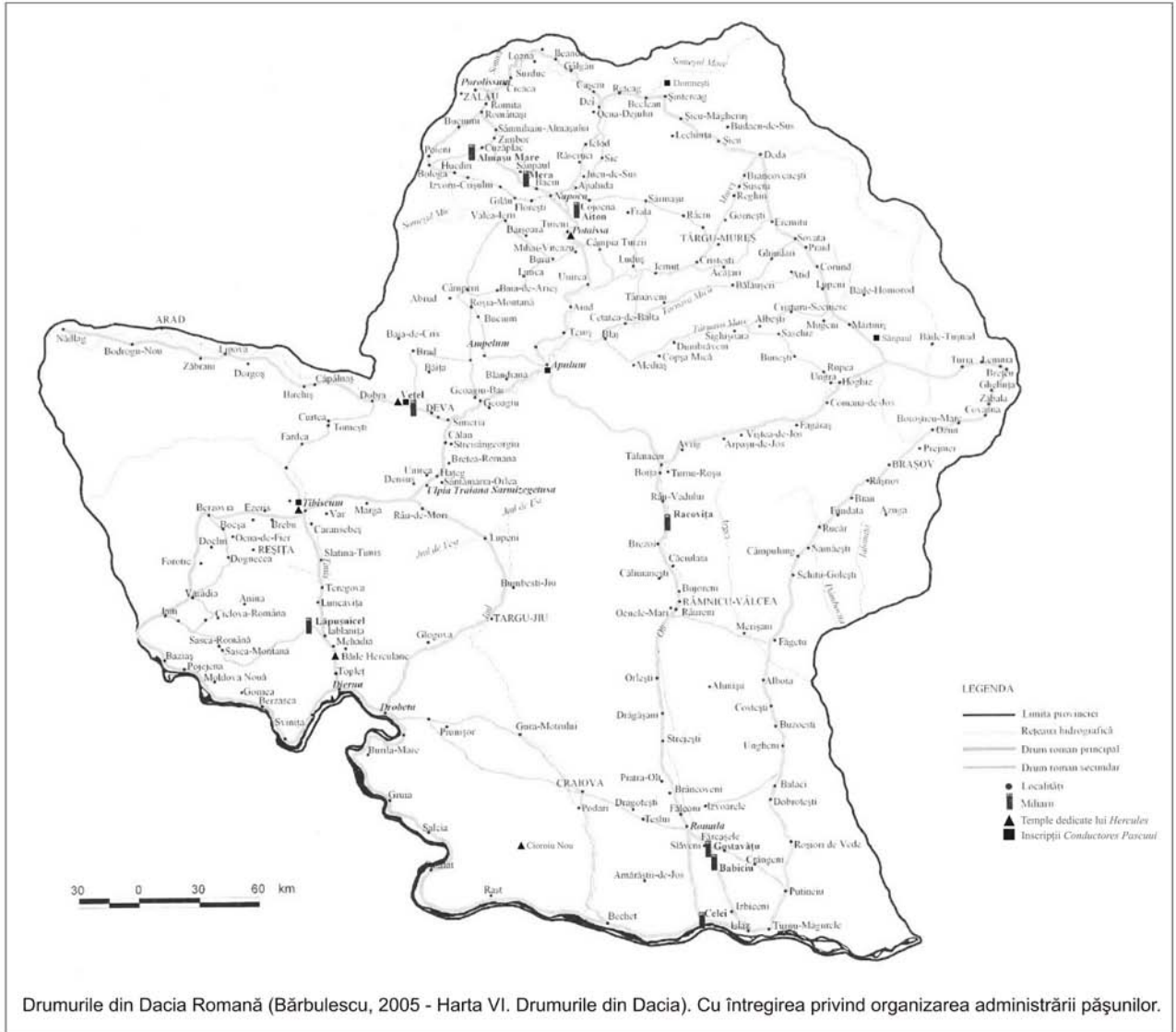
LISTA ILUSTRĂȚIILOR

FIG. 1. Drumurile din Dacia romană (Bărbulescu, 2006, harta VI, cu întregirea centrelor privind activitatea pastorilor).

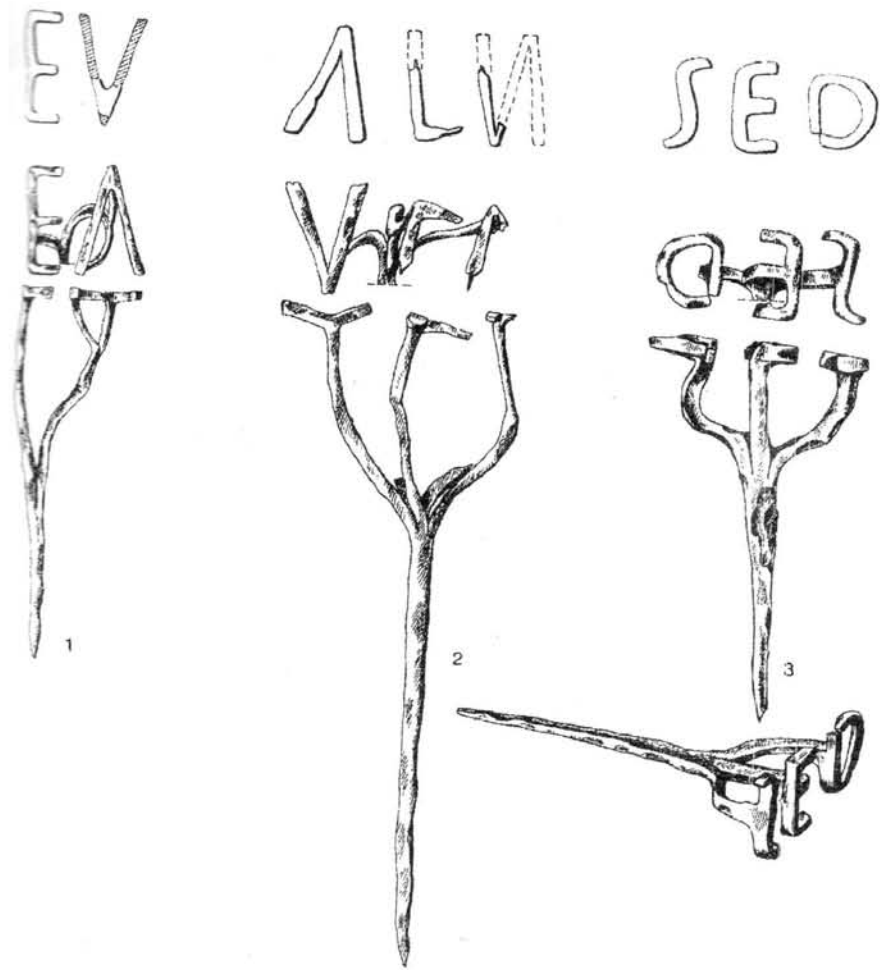
FIG. 2. Signacula pentru marcarea animalelor mari din turme: 1-3 *Samum* (Cășei), 4. Gherla; 5. Feldioara; 6. *Porolissum*; 7. Vistea, 8. Sucidava (Isac 2001, cat. Nr. 1-8)

FIG. 3. Signacula pentru marcarea animalelor mari din turme: 9-10. Feldioara (Gudea 2008, p. 39/1); 11. Bumbesti (Marinoiu 1994, p. 78/2); 12. Ilișua (Protase, Gaiu, Marinescu 1997, p. 66/6); 13. Romita (Matei, Bajusz 1997, 75/1);

Doina Benea

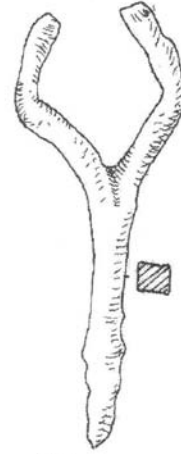

Organizarea pășunilor în Dacia romană și importanța lor pentru economia provinciei

9

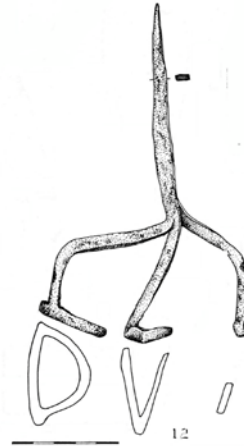

10

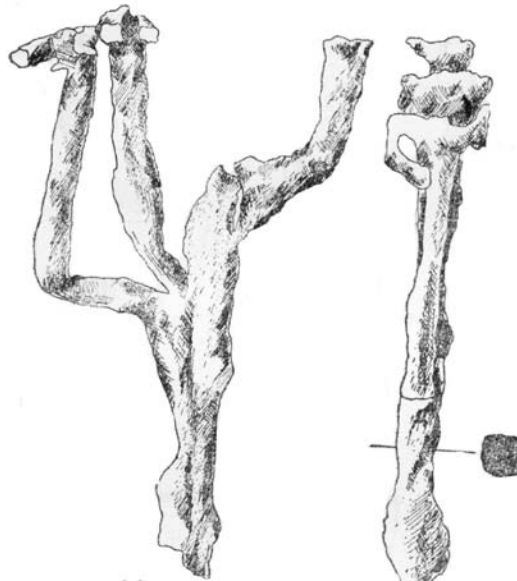

11

MR

12

13